

BAZOPATI MAЪЛУМОТИ ОЛИ ВА МИЕНАИ МАХСУСИ
PCC TOЧИКИСТОН

УНИВЕРСИТЕТИ ДАВЛАТИИ ТОЧИКИСТОН
ба номи В. И. ЛЕНИН

Т. Н. ХАСКАШЕВ

**ФОНЕТИКАИ
ЗАБОНИ АДАБИИ
ҲОЗИРАИ ТОЧИК**

ҚИСМИ II
ПРОСОДИКА

ДУШАНБЕ — 1984

ВАЗОРАТИ МАЪЛУМОТИ ОЛИ ВА МИЕНАИ МАХСУСИ
РСС ТОҶИКИСТОН

УНИВЕРСИТЕТИ ДАВЛАТИИ ТОҶИКИСТОН
ба номи В. И. ЛЕНИН

438
X-241

Т. Н. ХАСКАШЕВ

ФОНЕТИКА И ЗАБОНИ АДАБИИ ҲОЗИРАИ ТОҶИК

ҚИСМИ II

ПРОСОДИКА

Дастури таълим барои донишҷӯёни
факултетҳои филологияи мактабҳои олии

Таҳрири умумии проф. Д. Т. Тоҷиев
Мухаррири масъул доц. С. Ҳалимов

179
121

ДУШАНБЕ — 1984

ФУНДАМЕНТАЛ
СМБМОТЕНА СМГУ
1488884

ХАСКАШЕВ Т. Н.

Фонетикаи забони адабии ҳозиран тоҷик, қ. II, Просодика, Душанбе, УДТ, 1984, 100 саҳ.

Аз тарафи Коллегии Вазорати маълумоти ва миёнаи махсуси РСС Тоҷикистон ба синаи дастури таълим пешниҳод шудааст.

Дар дастур масъалаҳои асосии просодикаи калима, синтагма, фразаи тоҷикӣ: асосҳои илмӣ ҳисосозии ҳичҷудокунӣ, сохти фонетикӣ ҳичҷои тоҷикӣ, моҳияти фонетикӣ задаи калима, қолабҳои заданои калимаҳои тоҷикӣ иқтибосӣ, оҳанг, моҳияти фонетикӣ ва унсурҳои оҳангтаҷзияи синтагматикии нутқи овозӣ, задаҳои синтагмаи фраза, навиҳои асосии оҳанги тоҷикӣ (аҳбор, амр, пурсиш, мурҷиат, номбарӣ) баён шудаанд.

Ақсарияти ин масъалаҳо дар асар бори аввал мавриди таҳқиқи лингвистӣ қарор гирифтаанд. Китоб доир ба баъзе масъалаҳои фонетикаи умумӣ ҳам маълумоти муфид медиҳад.

Дастур ба донишҷӯёни факултетҳои филологияи мактабҳои олӣ, муаллимони мактабҳои миёна ва ҳамаи онҳос, ки ҳаваси омӯзиши фонетикаи забони тоҷикиро доранд, пешниҳод мешавад.

Муқарризон: доктори илми филология, профессор Ш. Рустамов.

Номзадн илми филология, доцент Х. Маҷидов.

ПЕШГУФТОР

«Фонетикаи забони адабии ҳозираи тоҷик» қисми дуҷуми дастури таълимие мебошад, ки бо ҳамин ном соли гузашта дастраси хонандагон гардид. Дар қисми аввали ин дастур масъалаҳои асосии системаи вокализм ва консонантизми забони адабии ҳозираи тоҷик баён шуданд.

Қисми дуюм, ки «Просодика» ном гирифтааст, ба ташреҳи се воҳиди асосии просодика: ҳичо, задаи калима ва оҳанг баҳшида шудааст.

Просодикаи забони тоҷикӣ ҳанӯз ба таври бояду шояд таҳқиқ нашудааст. Сабаб ҳамин аст, ки мо имрӯз на танҳо доир ба категорияҳои просодика маълумоти кофӣ надорем, балки истилоҳҳои ин соҳа ҳам ҳанӯз устувору оммавӣ нашудаанд. Дар китобҳои дарсӣ ва грамматикаҳою васоити таълимӣ доир ба баъзе категорияҳои просодика (ҳичо, задаи калима) маълумот дода шавад ҳам, ин маълумот басо маҳдуд, номукамал ва ҳатто носаҳеҳанд ва одатан бо шарҳи ягон хусусияти воҳидҳои просодикӣ маҳдуд мегарданд. Масалан, дар китоби дарсии донишҷӯёни мактабҳои олии «Забони адабии ҳозираи тоҷик» (қ. I, 1973) ҳамаи масъалаҳои ҳичо дар як саҳифа баён шудаанд. Маълумоти доир ба задаи калима овардашуда низ аз ин беш нест. Доир ба оҳанг ғайр аз баъзе маълумоти парокандае, ки алоқамандона бо таҳлили масъалаҳои дигар (дар ҷараёни баёни масъалаҳои хониши ифоданок ва синтаксис) оварда мешаванд, ҷизи дигаре дар даст нест. Муаллифони васонти таълимӣ ва тадқиқотҳои алоҳида ба оҳанги гуфтори тоҷикӣ дахл ҷунанд ҳам, бо баёни бисёр муҳтасари яке аз унсурҳои он — задаи мантиқӣ (ё таъкид) қаноат мекунанд. Чунин аҳвол шарҳи категорияҳои просодикаи тоҷикиро басо душвор месозад. Аммо эҳтиёҷоти таълим ва мавҷуд набудани васонти тадрис муаллифи ин дастурро водор сохт, ки ба адабиёти мавҷудан забоншиносии тоҷик ва умумӣ тақия карда, мушоҳидаю мулоҳизаҳои ҷандинсолаи худро ба тартиб

дароварда, ба сифати воситаи кӯмак ба омӯзгорон ва омӯзандагони просодикаи тоҷикӣ пешкаш намояд.

Дар таҳияи ин дастур ва беҳтар кардани сифати он ҳайати муаллимони кафедраи забони тоҷикии УДТ ба номи В. И. Ленин ва махсусан доцентон Б. Қамолитдинов, М. Эшнӣёзов, С. Ҳошимов ҳиссаи калон доранд. Муаллиф ба ҳамаи онҳо миннатдорӣ изҳор мекунад. Соҳиби китоб ҳамчунин аз муқарризон профессор Ш. Рустамов, доцент Х. Мачидов, муҳаррирони дастур профессор Д. Т. Тоҷиев, доцент С. Ҳалимов барои маслиҳатҳои муфидашон сипосгузор аст.

Муаллиф.

Ҳ И Ч О

1. Мафҳуми ҳиҷо

Дар забонҳои дорон сохти фонемагӣ (масалан, забонҳои ҳиндуаврупоӣ, туркӣ ва аксарияти забонҳои дунё) дар таҳлили забоншиносӣ ҳадди охирин ва воҳиди хурдтарини таҷзия овози алоҳида, фонема мебошад, аммо дар талаффуз ҳадди охирини таҷзияи нутқи овозӣ ҳиҷо аст. Масалан, ҷумлаи «**Ҳиҷо** яке аз воҳидҳои асосии фонетика аст» дар талаффуз ба порчаҳои овозини **ҳи-ҷо-я-ке** — аз — во-ҳид-ҳо-и — а-со-си-и. — фо-не-ти-ка — аст чудо мешавад, ки ба воҳидҳои хурдтар тақсим кардани онҳо имконнопазир аст. Ҳамин порчаҳои овозӣ **ҳиҷо** ном дорад. Бинобар ҳамин **ҳиҷоро воҳиди хурдтарини талаффуз** мегӯянд. Ин таъриф хусусиятҳои асосии ҳиҷоро ҳамчун воҳиди талаффуз инъикос кардааст.

Аввалан, ҳиҷо аз он сабаб **воҳиди «хурдтарин»** номида шудааст, ки мо, чи тавре ки дар мисоли боло дидем, ягон калима ё ҷумларо ба порчаҳои овозини аз ҳиҷо хурдтар чудо карда наметавонем. Ин хусусияти ҳиҷо дар он зоҳир мегардад, ки нутқ (талаффузи ягон калима ё ҷумла) ҳар қадар сусту оҳиста карда шавад ҳам, вай ба порчаҳои аз ҳиҷо хурдтар тақсим намешавад. Яке аз далелҳои ин даъво ин аст, ки мо дар ҷавоби хоҳиши ҳамсӯхбатамон ягон калимаи ношиносро қасдан равшантар талаффуз карданӣ шавем ҳам, онро ба ҳиҷоҳо чудо карда талаффуз менамоем. Ғайр аз ин маълум аст, ки кӯдакон калимаҳоро ба фонемаҳо не, балки ба ҳиҷоҳо (бо-бо, да-да, ма-ма) чудо мекунанд. Чунин таҷ-

¹ Дар забонҳои дорон сохти ҳиҷоӣ (масалан, забонҳои бирманӣ, вьетнамӣ, чинӣ ва баъзе забонҳои Африкаи ҷанубӣ) воҳиди хурдтарини таҷзияи лингвистӣ ҳиҷо аст, ки он ба фонемаи забонҳои сохти фонемагӣ монанд буда, қолаби муайяну устувор дорад. Қолаби ҳиҷо чор унсурро дар бар мегирад: ҳамсадои аввал, садоҳои ғайриҳиҷосоз, садоҳои ҳиҷосоз ва унсурҳои охир, ки метавонад ҳамсадо ё сонант бошад. Ин унсурҳо вобаста ба ҷояшон дар структураи ҳиҷо мувофиқан инциаль, медиаль, централь ва терминаль номида мешаванд. Гоҳо се унсурҳои охирро дар ҳиҷоҳои финаль низ меноманд. Дар ин забонҳо унсурҳои **мазкурро** ҳамеша лаҳн (тон) ҳамроҳӣ мекунад.

зия дар нутки кӯдакон бешуурона сурат гирад ҳам, таъзия—нопазири ҳичоро далолат мекунад.

Олимони соҳаҳои физиология ва психология низ қайд мекунанд, ки ҳангоми ба касалии афазия гирифта шудан, ки дар натиҷаи он мураббаҳои нутқ ва воҳидҳои он аз байн меравад, ҳичоҳо ба порчаҳои хурдтар тақсим нашуда, яклухтии худро нигоҳ медоранд.

Сониян, мо ҳичоро воҳиди талаффуз номида таъкид мекунем, ки ҳичо дар талаффуз пайдо мешавад ва маҳз дар нутқи овозӣ вучуд дошта метавонад ва гуфтани ҳастем, ки: а) ҳичо танҳо дар талаффуз воҳиди хурдтарин аст, дар таҳлили лингвистӣ ва дар шумид ҳичо ба воҳидҳои хурдтар — овозҳо (фонемаҳо) тақсим мешавад ва б) хусусиятҳои тавлиди ҳичо муҳолифи хусусиятҳои акустикаиш нестанд, балки, баръакс, дар байни онҳо мувофиқати қомил мушоҳида мешавад.

Ниҳоят, ҳичо аз он сабаб «воҳид» ном гирифтааст, ки вай танҳо аз силсилаи овозҳои шайхамонида иборат нест, балки маҷмӯи овозҳои мебошад, ки онҳоро ягон хусусияти умумӣ муттаҳид месозад ва ин хусусият програмаи яғонаи талаффузи ҳичо (овозҳои таркиби он) аст, ки тавассути он ҷараёни тавлиди нутқ, қори узвҳои овозсоз идора қарда мешавад.

Табиист, ки тарзу тариқи ҳамкориҳои узвҳои овозсоз хусусиятҳои физикии овозҳои таркиби ҳичоро бетаъбир намемонад, вале ин таъбироти хусусиятҳои физикии овозҳо, чи тавре ки болотар қайд шуд, бо хусусиятҳои тавлиди онҳо қомилан мувофиқат мекунанд.

Ҳамин тариқ, дар ҳар сурат нутқи мо аз нуктаи назари талаффуз ба ҳичоҳо — таркибҳои гуногуни ҳамсадоҳои садоннокҳо ҷудо мешавад ва ин таркибҳо дар ҳар шароити нутқ яклухтӣ ва тақсимнопазирии худро нигоҳ медоранд. Табиист, ки дар забон мавҷудияти ҳичо аз як овоз иборат буда низ имконпазир аст (о-дам, са-о-дат, бо-о-доб ва ғайра), вале дар нутқи муттасил ин гуна ҳичоҳо қам дучор меоянд. Нутқи муттасил занҷири овозхост, ки дар он ҳичоҳо ба воситаи ҳамнишинии ҳамсадоҳои садоннокҳо сохта мешаванд ва занҷирҳои овозии сершумору гуногуни нутқи овозиро ба амал меоранд.

Ҳичоҳо вобаста ба таркибу хусусиятҳои овозиашон якҷанд ҳел мешаванд. Вобаста ба он, ки ҳичо бо садоннок тамом мешавад ё бо ҳамсадо ҳичоҳо ду ҳел мешаванд: қушода ва баста. Агар ҳичо бо садоннок тамом шуда бошад (бо-бо, зо-

ну, со-ро, са-да ва ғайра), онро ҳичои кушода ва агар бо ҳамсадо ба охир расад (масалан, боғ-бон, сад-барг, нар-гис, шох-мот ва ғайра), онро ҳичои баста меноманд.

Ҳичоҳо вобаста ба он, ки бо қадом овоз оғоз меёбанд низ ду хел мешаванд: боз ва пушида. Агар ҳичо бо садонок сар шавад (ор-зу, аб-рӯ, ўз-бак), ҳичои боз ва агар ба ҳамсадо оғоз ёбад (ба-хор, бо-ну, фо-зил), ҳичои пушида ном дорад.

Ҳичоҳо вобаста ба заданокиашон низ ду навъ мешаванд: заданок ва беада (шоҳ-мёт, сах-рӯ). Ҳичое, ки зада дорад, ҳичои заданок ва ҳичое, ки зада надорад, ҳичои беада номида мешавад. Дар забонҳо ва аз ҷумла дар забони тоҷикӣ, маъмулан, теъдоди ҳичоҳои беада нисбат ба ҳичоҳои заданок бештар аст.

Ҳичо дар структураи забон вазифаҳои ба худ хосро адо мекунад. Вай ҳамчун воҳиди хурдтарини талаффуз пеш аз ҳама шарту муҳити мавҷудияти воҳидҳои хурдтарини овозӣ-тобишҳои фонема аст. Тобишҳои гуногуни фонема дар ҳичо саҳт тағйир меёбанд, аммо бо тобишҳои фонемаҳои дигар омехта намешаванд ва соҳибони забон ин тобишҳоро аз тобишҳои фонемаҳои дигар фарқ мекунанд. Ҳичо вазифаи просодикӣ низ дорад, зеро ташкили просодикии нутқ ва воситаҳои фонетикӣ он маҳз дар ҳичоҳо зоҳир мегарданд. Ҳичо воситаи асосии ташкили мавзунияти нутқ (ритм) аст, чунки мавзунияти сухан ба бадалшавии ҳичоҳои дарозу кӯтоҳ ва заданокию беадагии онҳо асос меёбад.

Ҳичоро ҳамчун воҳиди хурдтарини нутқи овозӣ илмҳои гуногун: физика, физиология, психология, психолингвистика ва ғайра бо мақсадҳои мухталиф меомӯзанд. Забоншиносӣ аз маълумоти ҳамаи ин илмҳои фаровон истифода барад ҳам, ҳичоро ҳамчун яке аз воҳидҳои асосии структураи забон ва бо мақсади забоншиносӣ мавриди таҷриба қарор медиҳад.

Ҳангоми омӯзиши ҳичо чун проблемаи забоншиносӣ зарурати ҳалли ду масъалаи асосӣ пеш меояд:

а) ҳичосозӣ дар ин ё он забон чӣ тавр сурат мегирад, яъне чӣ тавр ва ба қадом восита овозҳои гуногун дар таркибҳои муайян (масалан, дех-қон, во-дӣ) муттаҳид шуда, як воҳид — ҳичоро ба вуҷуд меоранд?

б) ҳичочудокунӣ бо қадом роҳ амалӣ мегардад, яъне ҳудуди ҳичоҳоро дар таркиби ягон калима (ё ҷумла) чӣ тавр муайян қардан мумкин аст?

Ин ду масъала ба ҳамдигар саҳт алоқаманд мебошанд, зеро, аз як тараф, агар вобаста ба тарзи муттаҳидшавии овозҳо таркиби ҳичо муайян қарда шавад, тавассути он то

дараҷае худуди ҳиҷоҳоро таъин кардан имконпазир мегардад, аз тарафи дигар, агар мо конунҳои ҳиҷочудоқуниро донем, ба воситаи онҳо аз тарзу воситаҳои ҳиҷосоз боҳабар шуда метавонем.

2. ҲИҶОСОЗИ

Дар масъалаи ҳиҷосозӣ ва воситаҳои ҳиҷосоз ихтилофи назари забоншиносон нисбатан ҷамтар аст.

Аксарияти забоншиносони равияи мактабҳои гуногун, ки мавҷудияти ҳиҷоро чун воҳиди сохти овозии забон иқро мекунанд, садонокҳоро воситаи асосии ҳиҷосозӣ медонанд.

Дар забони тоҷикӣ ҳам воситаи асосии ҳиҷосоз фонемаҳои садонок мебошанд. Онҳо дар худуди ҳиҷо истеъмоли озод доранд ва метавонанд дар тамоми ҳолатҳои ҳиҷо: дар аввал (ор-зу, ар-ча), мобайн (бод-бон, кор-гар, нар-тис, сад-барг) ва охир (са-до, бе-да, бо-бо, хо-на) бе маҳдудият истеъмоли шаванд.

Садонокҳо ғайр аз қобилияти ба сифати воҳидҳои маънидор — морфема, калима ва ҳатто ҷумла истифода шуданишон дар алоҳидагӣ, бе иштироки ҳамсадоҳо ҳиҷо месозанд: о-мад, о-ҳис-та, бо-о-доб, са-о-дат ва ғайра. Аксарияти ҳиҷоҳои тоҷикӣ ба воситаи садонокҳо сохта мешаванд. Аммо дар забони тоҷикӣ дар сурати бо ҳамсадоҳо ҳамшафат набудани садонокҳо ҳамсадоҳо низ вазифаи ҳиҷосозиро адо карда метавонанд. Аз ҳамсадоҳо фонемаҳои сонории **р, м, н, (в), л** қобилияти ҳиҷосозӣ доранд.

Ин қобилияти ҳамсадоҳои сонорӣ дар ду ҳолат: мобайн ва охири калима ё синтагма зоҳир мешавад:

1) дар мобайни калима:

сонанти Р:

а-бр-ҳо,
фи-кр-ҳо,
на-ҳр-ҳо,
за-ҳр-хан-да;

сонанти М:

за-ҳм-ҳо,
ва-ҳм-нок,
та-ъм-ҳо,
са-ҳм-дор;

сонанти Н:

ма-ти-ҳо,
ру-ки-ҳо,
са-ҳи-ча,
ла-ҳи-дор;

сонанти В:

ҳа-ҷв-гар,
са-ҳв-нок,
на-ҳв-ши-нос,
ма-ҳв-ку-нан-да;

сонанти Л:

ла-ъл-ҳо,
на-ъл-ҳо,
са-ҳл-гир,
на-сл-ҳо;

2) дар охири калима:

сонанти Р:

сонанти М:

сонанти Л:

фи-кр,
на-хр,
за-хр,
қа-хр;

ва-хм,
за-хм,
ча-шм,
ту-хм;

на-ъл,
ла-ъл,
фа-сл,
на-сл;

сонанти Н:

сонанти В:

ма-тн,
ру-кн,
та-ън,
ша-ън;

са-хв,
ҳа-ҷв,
ма-ҳв,
на-ҳв ва ғайра.

Дар боран саҳми ҳиҷосозии ҳамсадоҳои сонорӣ сухан ронда, ба ин қобилияти онҳо аз ҳад зиёд баҳо додан даркор нест. Дар ин маврид ҳамеша бояд ду шартӣ асосиро дар ёд дошт. Аввал ин, ки ҳамсадоҳои сонорӣ вазифаи ҳиҷосозиро танҳо дар мавридҳои ба ҷо меоранд, ки дар ҳиҷо бо онҳо садонок ҳамшафат набошад. Ҳамин ки садонок пайдо шуд, ҳамсадоҳои сонорӣ роли ҳиҷосозиро ба овози садонок медиҳанд ва аз ин вазифа маҳрум мешаванд: фи-кр — фик-рӣ, қа-хр — қаҳ-рӣ, за-хм — зах-мӣ, ту-хм — тух-мӣ, ла-ъл — лаъ-лӣ, а-сл — ас-лӣ, ма-тн — мат-нӣ, ҳа-ҷв — ҳаҷ-вӣ ва ғайра. Сониян, роли ҳиҷосозии ҳамсадоҳои сонорӣ барои сабаки комили гуфтор хос аст. Дар сабаки гуфтугӯӣ маъмулан яке аз овозҳои нисбатан ноустувору «зиёдати» меафтад.

Ҳамин тарик, дар ҳиҷосозӣ саҳми ҳамсадоҳои сонорӣ ва садонокҳо яқхела нест. Садонокҳо воситаи асосии ҳиҷосозӣ мебошанд. Ҳамсадоҳои сонорӣ бошад, аҳёнён ва фақат дар мавридҳои ҳиҷо сохта метавонанд, ки дар ҳиҷо садонок ҳамнишини онҳо набошад.

Ҳамсадоҳои дигари забони тоҷикӣ мустақилона, бе иштироки садонокҳо ва ҳамсадоҳои сонорӣ ҳиҷо сохта наметавонанд. Онҳо дар ҳиҷосозӣ саҳми дуҷумдараҷа дошта, дар ин кор садонокҳо ҳамроҳи мекунанд. Ҳатто дар баъзе мавридҳои, ки ҳамсадоҳои ғайрисонорӣ зоҳиран ҳиҷосоз ба назар мерасанд (дар назм, ки калима мувофиқи ҷаҳорҷӯби вазн ба ҳиҷоҳо ҷудо мешавад), садонокҳо дар шакли ихтисори бошад ҳам, ба онҳо ҳамроҳ мебошанд. Масалан, дар байти зерини Хусрави Дехлавӣ ҳамсадои [т] дар калимаҳои қошт ва бардошт:

Дарахти заҳр ҳар ҷо кошт шавон,
Чу қорӣ, з-ӯ шакар бардошт шавон,

мувофиқи ҷаҳорҷӯби арӯз ба ҳиҷоҳои алоҳида (кош-тә ва бар-дош-тә) ҷудо мешаванд, вале ба ин ҳамсадо як овози садонок ҳамроҳ аст.

3. ҲИҶОҶУДОКУНИ

а) Назарияҳои ҳиҷоҷудокунӣ

Ҷудо кардани ҳиҷоҳо дар таркиби калима барои соҳибони забон қори душворе нест. Ҳар як шахси ба забони тоҷикӣ гап мезадагӣ чараёни нутқро ба осонӣ ба ҳиҷоҳо тақсими мекунад ва аввалу охири ҳар як ҳиҷоро бағалат нишон медиҳад. Аммо дар забоншиносӣ ин масъала яке аз проблемаҳои душвортарини фонетикаи умумӣ ҳисоб мешавад. Масъалаи ҳиҷоҷудокунӣ аз давраи антиқа то имрӯз борҳо мавриди баҳсу таҳқиқ қарор гирифтааст, вале имрӯз ҳам ҳалли қаноатбахш надорад. Дар ҳиҷоҷудокунӣ «душворӣ дар он аст, — менависад Л. Р. Зиндер, — ки дар забонҳои дорони соҳти фонемагӣ воҳиди хурдтарине, ки бори маъноӣ дошта метавонад, овози алоҳидаи нутқ (фонема) ҳисоб мешавад. Ҳиҷо бошад бо маъно алоқа надорад ва аз ин рӯ, гӯё унсурӣ боқимондаи давраи ҳиҷоӣ, давраи тофонемагии инкишофи забон аст»¹.

Масалан, калимаи тоҷикии сунбул-ро ду ҳел ба ҳиҷоҳо ҷудо кардан мумкин аст: сун-бул ва су-нбул, вале дар ҳар ду маврид ба маънои калима ҳалале намерасад. Аз ҳамин сабаб ҳангоми таҳқиқи масъалаи ҳиҷо гӯё меъёрҳои забоншиносӣ ба қор намераванд. Ин ҳолат забоншиносонро водор сохтааст, ки ҳиҷоро аз ҷиҳатҳои гуногун ва бо равиши мухталиф мавриди таҳқиқ қарор диҳанд.

Ҳануз забоншиносии давраи антиқа Присман қушиш карда буд, ки ҳиҷоро ҳамчун ҳамнишинии овозҳои таъриф қунад. Филологҳои Рум ҳиҷоро аз нуқтаи назари арӯз мавриди таҳқиқ қарор дода буданд. Уламои машриқзамин низ масъалаи ҳиҷоро аз ҷониҳи иқтибос карда, ба он аз диди арӯз наздик шуда, фикрҳои ҷолибе гуфта буданд. Абӯрайҳони Берунӣ ҳатто истилоҳи «силлоб»-и ҷониро истифода бурда,

¹ Л. Р. Зиндер. Общая фонетика, Л., 1960, с. 279.

бурдааст. Ибни Сино ҳичоро «муқаттаъ» номида, онро ин тавр таъриф кардааст: «чун ҳарфхоро (овозхоро — Т. Х.) имконияти яқбора адо кардан бошад, онро муқаттаъ менаманд»².

Масъалаи ҳичо дар асрҳои миёна ва махсусан аз солҳои 60—70-уми асри XIX сар карда диққати забоншиносонро ба худ бештар ҷалб кардан гирифт. Дар натиҷаи ин ҷустуҷӯҳо як қисми назарияҳои ҳичо пайдо шуд, ки мо дар поён бо муҳимтарини онҳо мухтасаран шинос мешавем.

1. Қадимтарин назарияи ҳичо **назарияи антиқа** мебошад, ки онро филологҳои давраи антиқӣ пешниҳод карда буданд ва имрӯз ҳам дар байни забоншиносон тарафдорони зиёд дорад. Мувофиқи ин назария, воситаи асосии ҳичосозӣ садонҳои мебошанд. Онҳо ҳамчун овозҳои ҳичосоз қуллаи ҳичоро ташкил медиҳанд ва ҳудудон бе иштироки ҳамсадоҳо кодиранд ҳичо созанд. Донишмандони давраи антиқа дар асоси ҳамин таълимот худуду миқдори ҳичохоро муайян кардани шуда, тезиси «миқдори ҳичоҳо ба миқдори садонҳои баробар аст»-ро пешниҳод кардаанд. Ифодаи «дар қалима ҳар қадар садонҳо бошад, дар он ҳамон қадар ҳичо мавҷуд аст», ки имрӯз ҳам дар бисёр китобҳои дарси дучор меояд, низ аз ҳамин тезис сар задааст.

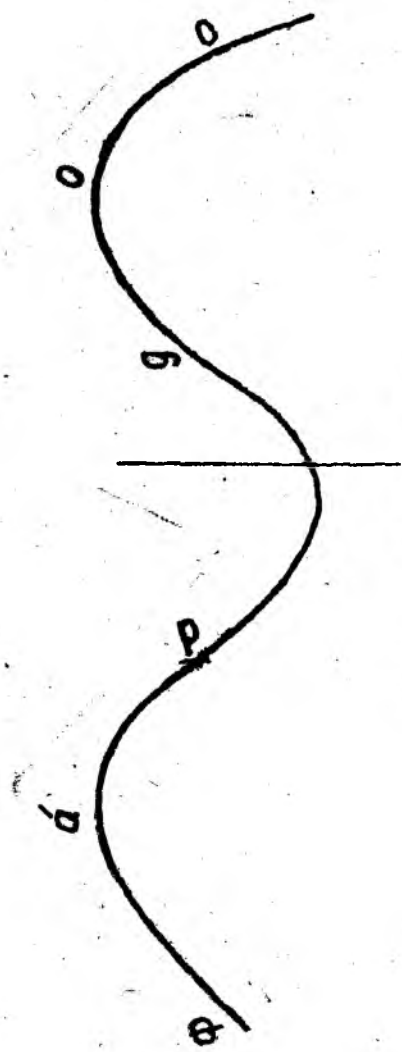
Ин назарияи ҳичо барои бисёр забонҳо дуруст бошад ҳам, аз нуқтаи назари фонетикаи умумӣ нокис аст.

Аввал ин, ки дар бисёр забонҳо дар қатори садонҳои ҳамсадоҳои сонорӣ низ ҳичо сохта метавонанд: Масалан, дар забони чехӣ (vlk «гурғ», Trnka — Trn-ka исми хос), русӣ (корабль — ко-ра-бль «кишти», смотр — смо-тр «азназаргузаронӣ»), англисӣ (bottle — bo-tle «шиша», apple — a-ple «себ») ва ғайра ҳамсадоҳои сонорӣ ҳичо месозанд.

Сониян, агар овозҳои садонҳо ба назар гирем ҳам, мо дар асоси онҳо танҳо миқдори ҳичохоро муайян карда метавонем, вале худуду ҳичохоро муайян карда наметавонем. Масалан, мувофиқи ин назария, дар қалимаи тоҷикӣ **сахтгир** ду ҳичо мавҷуд аст, вале муайян кардан душвор аст, ки ҳичои якум бо кадом ҳамсадо ба охир мерасад ва ҳичои дуюм бо кадом ҳамсадо сар мешавад.

2. Назарияи **шиддатнокии ҷисмонӣ** яке аз маъмултарини назарияҳои ҳичо дар забоншиносии муосир ҳисоб мешавад. Асосгузори ин назария забоншиносии франсуз М. Грам-

² Истилоҳи «ҳичо» бори аввал дар китоби «Мизон-уш-шеър фи арӯз-ул-араб-вал-ачам» дучор омад.

Расми 1. Як навъи ҳаҷҷодуҷунӣ.

мон ва советӣ Л. В. Щерба мебошанд. Мувофиқи таълимоти ин олимон, калима аз рӯи ҳаракати мураттаби узвҳои овозсоз ба ҳиҷоҳо тақсим мешавад. Ҳар як ҳиҷои калима ба як навбати шиддатнок (таранг) шудаӣ ва сусти гардидани узв-

ҳои нутқ рост меояд. Чараёни нутқ аз силсилаи ҳамин ҳол ҳаракатҳои (тарангшавию сустшавию) узвҳои нутқ ташкил мешавад. Ҳар як чунин ҳаракат се марҳила дорад: **афзоиши** тадриҷии шиддатнокӣ, авҷи шиддат ва **қоҳиши** тадриҷии он. Аз ҳамин рӯ, чараёни нутқро метавонем ба шакли хатти мавҷдор (расми 1) тасвир намоем, ки дар он қуллаҳо **авҷи** шиддатнокӣ, қисми пешина афзоиши тадриҷии шиддатнокӣ ва қисми баъдина қоҳиши тадриҷии онро нишон медиҳанд³.

Мувофиқан ба ҳамин фикр, Л. В. Щерба овозхоеро, ки бо онҳо ҳиҷо сар мешавад, ҳамсадоҳои **охиравҷ**, овозхоеро, ки дар охири ҳиҷо меоянд, **аввалавҷ** номида буд. Агар сустшавию шиддатнокӣ дар мобайни овоз ба вучуд ояд, ҳамсадои **дуавҷа** пайдо мешавад, ки авҷи якумӣ он ба ҳиҷои пешина ва авҷи дуюм ба ҳиҷои баъдина нисбат дорад. Ҳамсадоҳои дуавҷа ҳамеша дароз (шаддадор) мебошанд ва талаффузи кашишноки онҳо ба задаи калима вобаста аст.

Баъзан, овозҳо метавонанд дар ду ё ҳар се марҳилаи ҳиҷосозӣ қарор дошта бошанд, ба шарте ки дар ҳиҷосозӣ як садонок ё як садоноку як ҳамсадо иштирок намояд.

Мувофиқи ин назария, садонокҳо қуллаи (авҷи) ҳиҷо буда, ҳамсадоҳо дар тегаҳои он қарор мегиранд. Чойгиршавию ҳамсадоҳо нисбат ба садонок ба дараҷаю тарзи алоқамандии ҳамсадо ба садонок вобаста аст. Часпиши ҳамсадо бо садонок метавонад қавӣ ё заъиф бошад: агар часпиш заъиф бошад, ҳамсадо ба ҳиҷои баъдина мансуб мешавад (масалан, (калимаҳои русии ру-ка́, у-шла́, тоҷикии чо-ло́к, са-р-ко́р) ва агар часпиш қавӣ бошад, ҳамсадо ба ҳиҷои пешина мансуб мегардад (масалан, калимаҳои русии: па́л-ка́, фа́к-ты, ро́с-пись, тоҷикии: фа́р-до, ди́-рӯз ва ғайра).

Л. В. Щерба дараҷаи алоқамандии ҳамсадоҳоро бо садонокҳо бо ҷои зада дар калима вобаста медонад: агар зада пеш аз гуруҳи ҳамсадоҳо омада бошад, вай ҳамсадои баъдинаро ба тарафи худ мекашад ва ин ҳамсадо бо садоноки пешина сахттар мечаспад ва аз ҳамин сабаб калимаҳои навъи па́пка, фа́кты, ро́спись, фа́рдо, ди́рӯз ба таври дар боло зикршуда ба ҳиҷоҳо ҷудо мешаванд; агар зада баъд аз гуруҳи ҳамсадоҳои интервокалии омада бошад, вай, баръакс, ҳамсадоҳоро ба охири калима, ба тарафи худ мекашад ва дар натиҷа ҳамсадоҳо бо садонокҳои баъдина нисбат бо садонокҳои пешина сахттар мечаспанд ва калимаҳои русии

³ Л. В. Щерба. Фонетика французского языка. М., 1955. §§ 87, 80.

навъи **рукá**, **ушlá**, тоҷикии, **чолóк**, **саркóр** ба таври ру-кá, у-шлá, чо-лóк, са-ркóр ба ҳиҷоҳо чудо мешаванд.

Ба тавре ки аз мисолҳои тоҷикӣ дида мешавад, назарияи шиддатнокии ҷисмонӣ дар забони русӣ бомуваффақият истифода шавад ҳам, дар забони тоҷикӣ қобили татбиқ нест. Агар хангоми ҳиҷочудокунӣ ҷои задаро дар калима ба инобат гирем, мо бояд калимаҳои навъи **гандум**, **хиштгар**, **марзбон**, **роҳбар** ва амсоли онҳоро ба таври га-ндум, хи-штгар, ма-рзбон, ро-ҳбар ба ҳиҷоҳо чудо кунем, вале бо ин ҳиҷочудокунӣ соҳибони забони тоҷикӣ ҳеҷ гоҳ розӣ намешаванд, зеро ин тарзи ҳиҷочудокунӣ ба ҳиҷочудокунии соҳибони забон шабоҳате надорад.

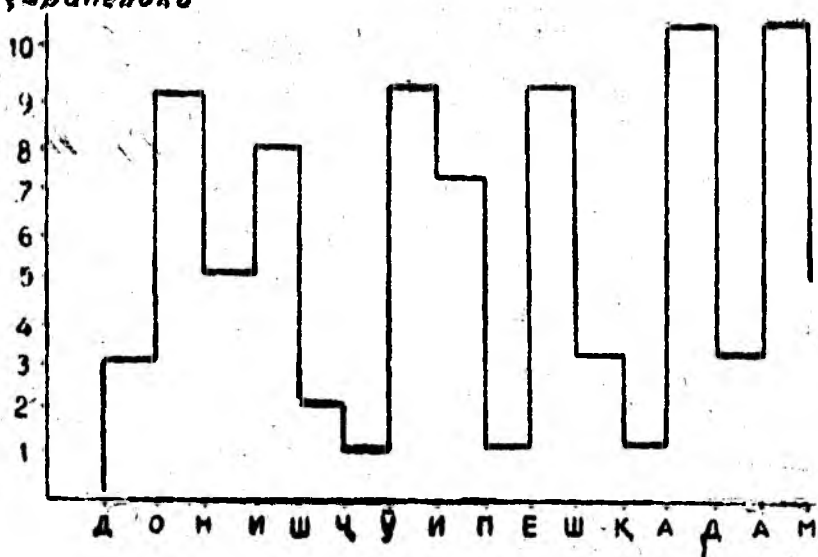
3. Аз назарияҳои физикии ҳиҷо маъмултаринашон **назарияи қобилияти ҷарангос** (ё сонорӣ) мебошад. Мувофиқи ин назария, ҳиҷо аз маҷмӯи унсурҳои серҷаранг (сонорӣ) ва камҷаранг иборат аст. Садонок унсури ҳатмии ҳиҷо нест. Барои ташкили ҳиҷо танҳо мавҷудияти ду унсуре, ки бо дараҷаи ҷарангоси худ фарқ мекунанд, кофӣ аст. Овозҳои нутқ ҷарангоси гуногун доранд. Масалан, Отто Йесперсен (1860—1943) — яке аз асосгузори ин назария, овозҳои нутқро вобаста ба дараҷаи ҷарангосашон (аз кам ба зиёд) ба таври зер ғуруҳбандӣ кардааст:

1. ҳамсадоҳои зичи бечаранг — д, т, ч, к, ж, ь,
2. ҳамсадоҳои роғи бечаранг — ф, с, х, ҳ,
3. ҳамсадоҳои зичи ҷарангдор — б, д, г,
4. ҳамсадоҳои роғи ҷарангдор — в, з, ж, ғ,
5. ҳамсадоҳои димоғӣ — м, н,
6. ҳамсадои паҳлӯӣ — л,
7. ҳамсадои ларзон — р,
8. садонокҳои бардошти боло — и, у,
9. садонокҳои бардошти миёна — э, о, ў,
10. садонокҳои бардошти поён — а.

Агар овозҳои таркиби ин ё он ибора ё ҷумларо вобаста ба дараҷаи сонориашон паи ҳам гузорем, мо аз рӯи дараҷаи ҷарангосашон миқдори ҳиҷохоро муайян карда метавонем: миқдори ҳиҷоҳо ба миқдори қуллаҳои сонорӣ баробар ҳама буд. Барои мисол овозҳои таркиби иборати **донишҷӯи пешқадам**-ро аз рӯи дараҷаи ҷарангосашон дар расми зерин меорем (расми 2).

Мувофиқи ақидаи тарафдорони ин назария, ҳар як калима аз таъбири мураттаби ҷарангоси овозҳо ва ҳар як ҳиҷо аз як мавҷи ҷарангос иборат аст. Аз сабаби он ки ҳамеша

Дарачаи چارангсоян

Расмӣ 2. Силсилаи овозҳо аз рӯи чарангсоян.

садонокҳо ва сонорихо нисбат ба ҳамсадоҳо чарангоси бештар доранд, онҳо авҷи (куллаи) ҳичоро ба вуҷуд меоранд. Ҳамсадоҳо дар теғҳои ин мавҷ ҷой мегиранд. Ба ҳамин равиш афзоиш ва коҳиши тадриҷии мавҷи ҳичо аз ибтидо то интиҳои ҳичо таъмин мешавад.

Ба ҳичоҳо ҷудо кардани калимаҳо аз рӯи дарача ва афзоиши тадриҷии чарангоси овозҳо сурат мегирад. Масалан, калимаҳои **бедорӣ**, **пода**, **хона** ба ҳичоҳои кушода (по-да, хона, бе-до-рӣ) ҷудо мешаванд ва дар ҳар кадоми ин ҳичоҳо чарангос аз аввали ҳамсадо то мобайни садонок тадриҷан авҷ гирифта, пайдарпай баланд мешавад ва пас бо ҳамин тартиб паст мешавад. Агар дар байни садонокҳо ду ва ё зиёда ҳамсадо қарор гирад, ҳичо ба тавре ташкил мешавад, ки ҳамин афзоиши мураттаби чарангос аз аввали ҳичо то нуқтаи авҷ вайрон нашавад. Масалан, калимаи **тарсидан** ба шакли тар-си-дан ба ҳичоҳо ҷудо мешавад, зеро дар **сурати**

ҳиҷоҷудокунии та-рси-дан афзоиши тадриҷии ҷарангос вайрон мешавад: пас аз ҳамсадои сонорӣ (р) ҳамсадои бечаранг (с) ва пас аз он садоноки (о) омадааст. Дар натиҷа ҷаранги ҳиҷо тадриҷан авҷ нагирифта, аввал баланд, баъд (дар бечаранги /с/ паст ва боз дубора авҷ мегирад. Ба ин тартиб ташкил шудани ҳиҷо муҳолифи ин назария аст. Овозҳои /р/ ва /с/ метавонанд дар мавридҳои дигар (масалан, дар калимаҳои якҷиҷой — тарс ё бисёрҷиҷоии дорои сохти дигар — та-сриф) дар ҳиҷосозӣ иштирок кунанд ва мутобиқи равиши мавҷи ҳиҷосоз бошанд.

Назарияи ҷарангоси ҳиҷоро забоншиносони советӣ Р. И. Аванесов, А. Н. Гвоздев, А. Л. Трахтеров ва дигарон инкишоф дода, мукамалтар кардаанд. Масалан, Р. И. Аванесов дар ҳиҷоҷудокунии фарқ кардани се дараҷаи ҷарангоси овозҳоро басанда медонад: а) ҳамсадоҳои шавшувдор (б, п, в, ф, д, т, з, с ва ғайра), б) ҳамсадоҳои сонорӣ (м, н, л, р, й, в) ва в) садонокҳо (и, э, а, ў, у, о).

Бояд қайд кард, ки ин назария дар бисёр мавридҳо ҳудуди ҳиҷоҳоро дуруст муайян мекунад ва аз ҳамин сабаб бисёр маъмул шуда, дар бисёр забонҳо татбиқ гардидааст. Яке аз ду назарияи асосии ҳиҷоҷудокунии дар забони русӣ ҳамин назарияи ҷарангос аст. Бо вучуди ин назарияи ҷарангос камбудии ҳиҷодӣ ҳам дорад.

Аз диди фонетикаи умумӣ камбудии ин назария он аст, ки он ба меъёри ноусгубор асос ёфтааст. Дараҷаи ҷарангоси овозҳо, ки дар ин назария меъёри асосӣ ҳисоб мешавад, вобаста ба шароитҳои гуногуни фонетикӣ овозҳо ва муҳити нутқ метавонад тағйир ёбад: ҳар як овоз метавонад бо ҷарангоси гуногун талаффуз шавад ва ғайра.

Мушоҳидаҳо нишон медиҳанд, ки назарияи сонорӣ ҳам дар ҳиҷоҷудокунии тоҷикӣ ба қор намеравад, зеро тарзи ҳиҷоҷудокунии ин назария бо равиши ҷудо кардани ҳиҷоҳо, ки дар байни тоҷикон маъмул аст, рост намеояд. Масалан, мувофиқи назарияи ҷарангос, калимаҳои тоҷикӣ **курта**, **токзор**, **такриз**, **шиква** ва амсоли онҳо ба таври **ку-рта**, **то-кзор**, **та-криз**, **ши-ква** ва ғайра ба ҳиҷоҳо ҷудо мешаванд, аммо соҳибони забони тоҷикӣ ин калимаҳоро ба таври **кур-та**, **ток-зор**, **так-риз**, **шик-ва** ба ҳиҷоҳо ҷудо мекунанд.

б) Ҳичочудоқунӣ дар забони ғочикӣ

Ба тавре ки дидем, бо вучуди кӯшиши зиёди забоншиносони мактабу равияҳои гуногун аз давраи антиқа то имрӯз масъалаи ҳичо ва ҳичочудоқунӣ ханӯз ба таври бояду шояд ҳал нашудааст. Назарияҳои гуногуни ҳичо, ки дар ин муддат пайдо шудаанд (антиқӣ, физиологӣ, физикӣ ва ғайра), ҷиҳатҳои гуногуни ҳичоро ошкор кунанд ҳам, масъалаи ҳичочудоқуниро то охир ҳал накардаанд.

Сабаби ҳал нагардидани ки масъала, ба фикри мо, дар он аст, ки: аввалан, ажсарияти забоншиносон масъалаи ҳичочудоқуниро васеъ, аз диди забоншиносии умумӣ ҳал кардани шуда, меъёрхоеро ҷустуҷӯ кардаанд, ки дар ҳамаи забонҳои лоақал дар як ғуруҳи забонҳо қобили таъбиқ бошанд. Ба назари мо, масъалаҳои ҳичо ва аз ҷумла ҳичочудоқунӣ, масъалаи хусусӣ аст ва бояд барои ҳар як забони алоҳида ҷудоғона ҳал шавад. Далели ин даъво воҳиди талаффуз будани ҳичост. Ҳичо воҳиди талаффуз аст, вале талаффузи овозҳо дар ҳамаи забонҳо як хел нест. Узвҳои овозсоз чун узви инсон (категорияи физиология) барои ҳамаи ирқҳо ва ҳалқҳо умумӣ бошанд ҳам, тарзи қору ҳамкории онҳо дар овозсозӣ дар забонҳо гуногун аст, зеро забонҳо дорони системаҳои фонемаҳои мухталиф мебошанд. Малакаҳои талаффузи овозҳо (ҳичоҳо) категорияи таъриҳӣ мебошанд, ки вобаста ба системаи фонемаҳои забонҳои гуногун таъриҳан ба вучуд омада, баробари сохти овозии забон инкишоф ёфта, тадриҷан барои ҳамаи соҳибони забон, намоёндагони шеваҳои гуногуни як забони адабӣ умумӣ ва устувор мегарданд. Сабаб ҳамин аст, ки хангоми омӯхтани таркиби овозии забони бегона (овозҳо, ҳичоҳо ва ғайра) мо ба душворӣ дучор мешавем. Аз ҳамин рӯ, масъалаи ҳичосозиро барои якҷанд забони гуногунсохту мухталиф ҳал кардан басо душвор аст.

Сониан, киёми зиёди муаллифон кӯшидаанд, ки ҳичою ҳичосозиро аз дид ва бо методҳои ғайризабоншиносӣ (физикӣ ва физиологӣ) ҳал кунанд. Агар ҳичо воҳиди забонӣ бошад, бояд ҳичочудоқунӣ ҳам мисли ҳамаи масъалаҳои дигари забон бо ёрии методҳои забоншиносӣ ҳал шавад.

Аз назарияҳои мавҷудаи ҳичо назарияи антиқа ҳичочудоқуниро бо роҳи забоншиносӣ ҳал мекунад. Аммо дар мавридҳои мураккабтар ин назария барои ҷудо кардани ҳичоҳо ба қор намеравад. Масалан, аз рӯи назарияи антиқа мо медонем, ки дар қадимаи марзбон ду ҳичо мавҷуд аст, зеро

ки ин калима ду садонок [а] ва [о] дорад, аммо худуди ҳиҷо-ҳои онро муайян карда наметавонем. Ба таври дигар ғуем, дар асоси ин назария фаҳмидан душвор аст, ки ҳамсадоҳои ҳамшафати интервокалии (хтм) дар калимаи сохтмон чӣ тавр ба ҳиҷоҳо ҷудо мешаванд ва ба кадом ҳиҷоҳо мансуб мегарданд, марзаи байни ҳиҷоҳо дар қучост, ин калима ба таври со-хтмон ба ҳиҷоҳо ҷудо мешавад ё ба сурати сох-тмон ё сохтм-он ё сох-т/у/-мон ва ё сохт-мон.

Назарияҳои дигари забоншиносии имрӯза низ ин масъаларо ҳал намеkunанд: мувофиқи назарияи шиддати ҷисмонӣ калимаи сохтмон ба шакли со-хтмон ё сох-тмон ба ҳиҷоҳо ҷудо шавад, назарияи ҷарангос ин калимаро ба таври сохтмон ба ҳиҷоҳо ҷудо мекунад, аммо ҳеҷ кадоми ин таъзияҳо ба таъзияи сохибони забон мувофиқат намекунад.

Барои бартараф кардани ин душворӣ дар ҳиҷоҷудокунии забони тоҷикӣ, ба фикри мо, аз ду омил бисъёр муҳим истифода бурдан мумкин аст:

1) марзаи морфологӣ, яъне хусусиятҳои таркиби овозии калима ва морфемаҳои якҷиҷой ва

2) қонунҳои фонотактика, яъне қонуниятҳои ҳамнишинии овозҳо. Ин ду омил ду амали пай дар пай, ду қадам дар ҳалли як масъала мебошанд. Аввал, ба воситаи марзаи морфологӣ мо ҳиҷоро ҷудо мекунем, баъд, тавассути меъёри ҳамнишинии овозҳо ин таъзияро месанҷем.

Барои истифода бурдани меъёри якум мо ду асос дорем:

а) он чизе, ки сохибони забони тоҷикӣ ба сифати ҳиҷо ҷудо мекунанд, аз лиҳози таркиби овозӣ бо калима ва морфемаҳои якҷиҷойи қомилан монанд аст ва аз ҳамин ҷо метавон тахмин кард, ки б) воҳидҳое, ки таркиби овозии якхела доранд, тобеи як қонуни талаффуз мебошанд, яъне онҳо дар ҷараёни нутқ бо як роҳ аз воҳидҳои ҳамҷинсашон ҷудо мешаванд.

Агар таркиби овозии калима ва морфемаҳои якҷиҷоиро бодикқат аз назар гузаронем, хусусиятҳои зерини таркиби овозии онҳоро ошкор хоҳем кард:

1. калима ва морфемаҳои якҷиҷой дар таркиби худ аз як то ҷор овоз дошта метавонанд: *ӯ, бо, бод, барг*;

2. калимаҳои якҷиҷой аз як овоз иборат шуда метавонанд, вале ин овоз хатман садонок аст: *ӯ (ҷонишин), о (асоси феъли омадан)*;

3. дар калимаҳои якҷиҷой мавҷудияти як овози садонок ҳатмист: *ӯ, бе, бад, бурд*;

4. агар калимаҳои якҷиҷой бо ҳамсадо сар шаванд, бо як ҳамсадо оғоз меёбанд: бод, дард, сар, дар, зар ва ғайра;

5. агар калимаҳои якҷиҷой бо ҳамсадо ба охир расанд, бо як ё ду ҳамсадо ба анҷом мерасанд: сар, сард, дар, дард. Хангоми аз назар гузаронидани таркиби овозии он чизе, ки соҳибони забон ба сифати ҳиҷо ҷудо мекунад, мо айнан ҳамин панҷ хусусияти зикршударо дучор мекунем:⁴

1) дар таркиби ҳиҷои тоҷикӣ то чор овоз омада метавонад: о-зо-дӣ, бо-рон, санг-пушт;

2) ҳиҷо аз як овоз иборат мешавад, вале ин овоз ҳатман садонок аст: бо-о-доб;

3) дар таркиби ҳиҷо омадани як садонок ҳатмист:⁵ садаф, ор-зу, бахт;

4) ҳиҷо бо як ҳамсадо сар мешавад: ба-ро-дар, зе-бо, наргис;

5) агар ҳиҷо бо ҳамсадо ба охир расад, бо як ё ду ҳамсадо анҷом меёбад: дос, даст, роз, раст.

Чунин мувофиқати таркиби овозии калимаҳои якҷиҷой ва он чизе, ки соҳибони забон ҳамчун ҳиҷо ҷудо мекунад, ба мо имконият медиҳад, ки дар асоси аломатҳои зикршуда онҳо ҳаммагуна калимаи тоҷикиро ба ҳиҷоҳо ҷудо кунем. Дар ин маврид шартӣ асосӣ ин аст, ки дар ҳиҷочудокунӣ ҳамин панҷ хусусияти зикршуда риоя шавад. Фарз мекунем, зарурати ҷудо кардани ҳиҷоҳои калимаи **марзбон** пеш омад: дар асоси аломати якум ва дуум ба қароре меоем, ки ин калима якҷиҷой нест, зеро дар таркибаш ҳафт овоз дорад, вале ҳиҷоҳои тоҷикӣ то чор овоз дошта метавонанд, ки яқтои онҳо ҳатман садонок аст. Пас тасмим мегирем, ки ин калима иборат аз ду ҳиҷост. Дар ин сурат ҷудо кардан ва ба ин ду ҳиҷо нисбат додани ҳамсадоҳои ҳамнишини интервокалини /рзб/ пеш меояд: мо ин ҳамсадохоро ба таври марзбон ё мар-збон марзб-он ба ҳиҷоҳо нисбат дода наметавонем, зеро дар забони тоҷикӣ ҳиҷо бо ду ё се ҳамсадо сар намешавад (нишонаи чорум) ва бо се ҳамсадо ба охир намерасад (аломати панҷум). Ягона роҳе, ки мемунад, тарзи ҳиҷочудокунии марз-бон аст ва чунин тарзи ҳиҷочудокунӣ ба ҳамин панҷ талаботи зикршудаи ҳиҷои соҳибони забон комилан мувофиқ аст.

⁴ Дар ин маврид баъзе тафовутҳо сарфи назар мешаванд.

⁵ Дар ин ҷо маъсалаи дифтонг ва трифтонг пеш меояд, аммо аввал, ин ки дифтонгу трифтонгҳо хоси забони тоҷикӣ нестанд, сониян, агар ин маъсала пайдо шавад (дар шакли дифтонгоид), онро ҳам бо ёрии марз-зан морфология ҳал кардан мумкин аст.

Аммо ханӯз ин тарзи ҳичочудокуниро дуруст ҳукм кардан мумкин нест, зеро мо намедонем, ки тарзи дар боло чудо кардани ҳамсадоҳои ҳамшафати /рзб/ ба қонунҳои ҳамнишинии забони тоҷикӣ мувофиқат мекунад ё не. Ба таври дигар гӯем, овозҳои /р/ ва /з/ дар забони тоҷикӣ дар охири ҳичо ва калимаҳои якҷиҷой ҳамнишини шуда метавонанд ё не ва ҳичоҳои тоҷикӣ бо ҳамсадои /б/ сар мешаванд ё не. Қалимаҳои якҷиҷоии: дарз, бурз, гурз, бод, бомдод ва ҳичоҳои дарз-дӯз, барз-гарӣ, бом-дод, бо-да нишон медиҳанд, ки ҳамсадоҳои [р] ва [з] дар охири ҳичо ва калимаҳои якҷиҷой ҳамнишини шуда метавонанд ва ҳамсадои [б] низ дар аввали ҳичо меояд. Пас ба хулосае меоем, ки тарзи ҳичочудокунии марз-бон дуруст аст.

Ду омилӣ зикршуда ва панҷ аломати асосӣ^а ҳичои тоҷикӣ имконият медиҳанд, ки қоидаҳои зерини ҳичочудокунии забони тоҷикиро муайян кунем:

1. агар дар калима дар байни ду садонок як ҳамсадо мавҷуд бошад, вай ҳамеша ба ҳичои баъдина мансуб аст: о-доб, о-ди-лӣ, са-фед, ка-буд, ка-бу-дӣ, ҳа-ма ва ғайра;

2. агар дар байни ду садонок ду ҳамсадо омада бошад, ҳамсадои аввал ба ҳичои пешина ва ҳамсадои дуюм ба ҳичои баъдина мутааллиқ мебошанд: нар-гис, сӯх-бат, боғ-бонӣ. Ин тарзи ҳичочудокуни дар мавриди калимаҳои ик-тисосии арабӣ, ки дар таркибашон фонемаи ъ истеъмол мешавад, низ содиқ аст: мас-ъа-ла, қит-ъа, шӯъ-ла, шӯъ-ба ва ғайра;

3. агар дар байни ду садонок се ҳамсадо истифода шуда бошад, ду ҳамсадои аввал ба ҳичои пешина ва ҳамсадои сеюм ба ҳичои баъдина мансуб мебошад: мард-хо, гарм-рӯ, чашм-си-ёҳ, санг-пушт;

4. агар дар байни ду ҳамсадо як садонок омада бошад, вай ҳамеша ба ҳичои пешина мансуб аст: бо-дом, бе-го-на-гӣ, да-ле-рӣ, мар-дӣ;

5. агар дар байни ду ҳамсадо ду садонок омада бошад, садоноки аввал ба ҳичои пешина ва садоноки дуюм ба ҳичои баъдина мутааллиқ аст: бо-об-рӯ, бе-о-зор, бо-а-даб, са-о-дат-ман-дӣ ва ғайра;

6. агар дар байни ду ҳамсадо се садонок омада бошад, садоноки якум ба ҳичои пешина, садоноки сеюм ба ҳичои баъдина мансуб буда, садоноки мобайнӣ дар алоҳидагӣ ҳичо месозад: сарватҳои та-би-и-и..., мат-ба-а-и...

Меъёрҳо ва қоидаҳои дар боло овардашуда на танҳо ҳангоми ба ҳичоҳо тақсим намудани калимаҳои содда, бал-

ки хангоми таҷзияи ҳичоҳои калимаҳои сохтаю мураккаб низ ба кор меравад. Марзаи морфологии байни калимаҳои ёрирасону мустақилмаъно (дар калимаи фонетикӣ) ва ду калимаи мустақилмаъно ба ҳичочудокунӣ ҳалал намерасонанд. Масалан, дар рубони:

Як бор бигуфтамат, ки себ ор ба ман,
 Аз боғи латофат ду себ ор ба ман,
 Се бор бигуфтамат, наёвардӣ себ,
 Эй ваъда хилоф карда се бор ба ман.

таркибҳои се бор ва себ ор бо вучуди марзаи морфологӣ ба таври се-бор ба ҳичоҳо ҷудо мешаванд. Танҳо дар марзаи синтагмаҳо танфис намегузорад, ки овози охири синтагмаи пешина ба овози аввали синтагмаи баъдина муттаҳид шуда, як ҳичоро ташкил диҳанд. Аз ҳамин рӯ, марзаи ҳичоҳо тобеи марзаи синтагмаҳо мешавад, вале агар дар мобайни калимаҳо танфис набошад ва онҳо дар як синтагма талаффуз шаванд, меъёрҳои ҳичочудокунӣ амал мекунанд. Масалан, агар ҷумлаи «Дирӯз омадам» дар як синтагма гуфта шавад, ба таври Ди-рӯ-зо-ма-дам ба ҳичоҳо ҷудо мешавад, вале агар дар ду синтагма гуфта шавад, ба шакли Ди-рӯз о-ма-дам ба ҳичоҳо тақсим мегардад. Аз ҳамин сабаб метавон гуфт, ки меъёр ва қоидаҳои мазкури ҳичочудокунӣ дар ҳудуди синтагма амал мекунанд.

4. СОХТИ ҲИЧОИ ТОЧИКӢ

Агар чараёни нутқро дар асоси меъёрҳои ҳичочудокунии дар боло қайдгардида ба ҳичоҳо тақсим намоем, ду навъи асосии ҳичоҳои тоҷикӣ (кушода ва баста) ба даст меояд. Ин ду навъи ҳичо дорони ҳелҳои зерин мебошанд (ҷадв. 1).

Ҷадвали 1

Навъҳои ҳичоҳои тоҷикӣ

Кушода		Баста	
Навъи ҳичо	Мисолҳо	Навъи ҳичо	Мисолҳо
С ХС	о-бод бо-а-даб бо-бо бе-да	СХ СХХ ХСХ ХСХХ	ор-зу асп, орд кор-гар мард-ро

Ба тавре ки аз чадвали боло бармеояд, дар забони ҳозираи тоҷик шаш навъи ҳичо мавҷуд аст. Ин шаш навъи ҳичо ду формулаи асосиро ба вуҷуд меорад: $[(X (C))]$ ва $[(X (CX) X)]$, формулаи аввал мансуб ба ҳичои кушода буда, ду навъ дорад: C ва XC .

Формулаи дуюм формулаи ҳичои баста аст ва чор навъ дорад: CX , CXX , XCX , ва $XCXX$.

Таносуб ва бори забонии (басомади) ин навъҳои ҳичо дар забони тоҷикӣ то имрӯз таҳқиқ нашудаанд. Дар асоси баъзе маълумотҳои пешакӣ метавон гуфт, ки маълумтарин ҳичои тоҷикӣ навъҳои XC (дар гурӯҳи ҳичоҳои кушода) ва XCX (дар дастаи ҳичоҳои баста) мебошанд, вале таносуб ва дараҷаи истеъмоли онҳо як хел нест. Масалан, дар матни иборат аз 18.500 калима таносуби ҳичоҳои кушодаву баста $\approx 1:2$ аст.

Он чи ки дар боло зикр шуд, ба калимаҳои аслан тоҷикӣ ва калимаҳои иқтибосии ҳазмшуда дахл дорад. Дар забони адабии ҳозираи тоҷик теъдоди зиёди калимаҳои русӣ ва советию интернационалӣ низ мавҷуд мебошанд, ки мафҳумҳои зарурии ҳаётро ифода карда, дар нутқи тоҷикон баробари калимаҳои гурӯҳи аввал истеъмол мешаванд. Структураи ҳичогӣ ва қоидаҳои ҳичочудокунии ин гурӯҳи калимаҳо аз калимаҳои тоҷикӣ фарқ мекунад. Ин калимаҳои иқтибосӣ дар забони тоҷикӣ хусусиятҳои миллии худро нигоҳ доштаанд ва мутобиқи қоидаи ҳичочудокунии забони русӣ, ки дар адабиёти забоншиносӣ батафсил баён шудааст⁶, ба ҳичоҳо чудо мешаванд. Аз ҳамин рӯ, аз баёни такрорӣ ин қоидаҳо дар ин дастур худдорӣ шуд.

ЗАДАИ КАЛИМА

1. Мафҳуми зада

Ҳар як калимаи фонетикӣ⁷ аз овозҳо ва ҳичоҳо ташкил мешавад, вале овозҳо ва ҳичоҳо дар таркиби он як хел талаффуз намешавад. Масалан, дар ҷумлаи «Шоҳин дари хонаро пушид» чор калима мавҷуд аст, ки ҳар кадоми онҳо аз

⁶ Л. В. Бондарко. Звуковой строй современного русского языка. М., 1977, с. 122—145; Л. В. Бондарко, Л. А. Вербицкая, М. В. Гордина. Основы общей фонетики. Л., 1983, с. 73—81.

⁷ Речев ба калимаи фонетикӣ ба сах. 40—42 муроҷиат шавад.

ду ё се хиҷо ташкил шудаанд, аммо ин хиҷоҳо талаффузи мухталиф дошта, бо сифати гуногун дарк мешаванд: дар калимаи аввал /Шоҳин/ хиҷои дуум, дар калимаҳои дуум /дари/ ва чорум /пӯшид/ хиҷоҳои якум ва дар калимаи сеюм /хонаро/ хиҷои дуум /-на-/ нисбат ба хиҷоҳои дигар равшантар ва шунавогар талаффуз мешаванд. Чунин тафовути талаффузи хиҷоҳои калима дар калимаҳои аввал ва охири байти зерини устод Рӯдакӣ равшантар зоҳир гаштааст:

Марди набувад фитодаро пой задан,
Гар дасти фитодае бигири, **марди**.

Чи тавре ки дида мешавад, ин ду калима — шакл як хел навишта шаванд ҳам, ба таври гуногун талаффуз мешаванд: агар дар калимаи аввал хиҷои дуум /-ди/ равшантар талаффуз шавад, дар калимаи дуум хиҷои якум /мар-/ баландтар садо медиҳад. Ҳамин гуна тафовути талаффузи хиҷоҳои таркиби калимаро **задаи калима** меноманд.

Аз гуфтаҳои боло маълум мегардад, ки калима танҳо аз овозҳо ва хиҷоҳо иборат нест. Овозҳо ва хиҷоҳои пайҳам-омада танҳо дар сурате ягон маъноро ифода намуда, ҷараёни мубодилаи афкорро мусоидат мекунанд, ки тавассути за-да ба таври фонетикӣ муттаҳид шаванд. Бинобар ҳамин за-даро яке аз се унсури ҳатмии фонетикии калима мешуморад⁸. Вай ба қавли забоншиноси машҳури советӣ И. А. Бодуэн де Куртене, «цементест», ки овозҳо ва хиҷоҳо ро бо ҳам часпонда, як воҳиди яклухти овозӣ-калимаро ба вучуд меорад.

Ҳамаи калимаҳо дар алоҳидагӣ, яъне дар шакле, ки дар лугатҳо оварда мешаванд, заданок талаффуз мешаванд. Аммо дар ҷараёни нутқ /матн/ маъмулан калимаҳои мустақилмаъно (якхиҷой, духиҷой ва ғ.) за-да қабул мекунанд⁹. Калимаҳои ёрирасон (пешояндҳо, пасояндҳо ва ғ.) дар ҷараёни нутқ безада талаффуз мешаванд. Онҳо бо калимаҳои пешинаю баъдинаи мустақилмаъно ҳамроҳ шуда, якҷоя чун воҳиди яклухт талаффуз мешаванд.

Ҳамин тарик, за-даю заданокӣ дар ин фаҳмиш падидаи

⁸ Доир ба таносуби ин се унсур дар таркиби калима мур. шав.: Т. Хаскашев. Фонетикаи забони адабии ҳозираи тоҷик. К. I. Садонокҳо ва ҳамсадоҳо, Душанбе, 1983, с. 10.

⁹ Дар ҷараёни нутқ баъзан калимаҳои мустақилмаъно ҳам за-даҳои худро гум карда, ба унсурҳои безада табдил меёбад. Дар ин бора ба с. 40—42 муруҷиат шавад.

нисбат ва ба воситаи муқоисаи (нисбати) як ҳиҷо ба ҳиҷоҳои дигар ошкор мегардад.

Дар забоншиносии имрӯза зада фаҳмиши дигар ҳам дорад. Донишмандони тарафдори ин фаҳмиш ақида доранд, ки зада на танҳо ҳодисаи нисбист, балки хусусияти мутлақ дорад. Онҳо гумон мекунанд, ки дар забонҳо ду типи гуногуни ҳиҷоҳо — заданок ва беада мавҷуд аст. Ҳиҷои заданок ба хусусиятҳои молик аст, ки аз онҳо ҳиҷои беада маҳрум мешавад. Аз ҳамин рӯ, мо ҳиҷои заданокро на танҳо дар муқоиса бо ҳиҷоҳои беада, балки дар мавридҳои ҳам, ки дар қалима ҳиҷои беада мавҷуд нест ва ҳиҷоҳои заданок бо ҳиҷоҳои беада ҳамнишин намешаванд (масалан, дар ҷумлаи «Вай себ дод»), низ фарқ мекунем ва мешиносем.

Задаи қалима бо хусусиятҳои худ аз задаҳои синтагма ва фраза, ки дар сатҳи синтагма ва фраза зоҳир шуда, барои ташкили фонетикӣ онҳо хизмат мекунанд ва задаи таъкид (мантиқӣ), ки дар ҷумла барои қалимаи аз ҷиҳати маъно муҳимро аз қалимаҳои дигар ҷудо кунонидан истифода мешавад, фарқ мекунад. Ин навъҳои зада (синтагматикӣ, фразеагӣ ва таъкидӣ) унсурҳои фонетикӣ синтагмаю фраза мешаванд ва дар фаслҳои баъдина (с. 68 — 76) аз назар гузаронида мешаванд.

2. Моҳияти фонетикӣ ва навъи задаи лотикӣ

Мо дар боло қайд кардем, ки ҳиҷои заданок аз ҳиҷоҳои беада бо равшани талаффуз ва қобилияти беҳтари дарки худ фарқ мекунад. Талаффузи равшани ҳиҷоҳои заданокро маҷмӯи воситаҳои фонетикӣ таъмин менамоянд, ки ба воситаи онҳо ҳиҷои заданок аз ҳиҷоҳои беада фарқ мекунад. Ин воситаҳои инҳоянд:

а) таъкид ё вақте, ки дар талаффузи ҳиҷо (овоз) сарф мешавад;

б) лаҳн (наво) ё дараҷаи зудии лапшиши садопардаҳо;

в) қувва (интенсивӣ) ё дараҷаи тарангии узвҳои гурӯҳи хангоми овозсозӣ ва

г) танин ё тобиши иловагии овозие, ки дар натиҷаи таъсири резонаторҳо ба лаҳни асосӣ ва таносуби лаҳну қувва ба вуҷуд меояд.

Зада падидаи нисбист. Вай дар таносуби ҳамкориҳои унсурҳои зикршуда дар ҳиҷоҳои қалима, дар қобилияти доро будани (ё набудани) ҳиҷоҳо бо ҳамин воситаҳои заданокӣ ошкор мегардад. Ба таври дигар гӯем, зада ва заданокӣ

воситаи (ё воситаҳои) фонетикӣ, ки ҳиҷои заданок бо молик будан бо он (онҳо) аз ҳиҷоҳои беада фарқ мекунад. Аз ҳамин рӯ, моҳияти фонетикӣ зада дар муқоисаи ҳиҷоҳои калима аз рӯи таносуби аломатҳои заданокӣ (тамдид, қувватнокӣ, лаҳнокӣ ва танин (сифатнокӣ) ва таъин намудани саҳми воситаҳои мазкур дар ташаккули фарқ кунонидани ҳиҷои заданок ошкор мегардад.

Маъҷудияти ин ё он навъи зада дар забонҳо низ тавассути ҳамин воситаҳо муайян карда мешавад, вале ин воситаҳо дар забонҳо саҳми якхела надоранд. Вобаста ба саҳми ин ё он унсур дар ташаккули ва фарқ кардани ҳиҷои заданок, яъне аз рӯи аломати асосии заданокӣ чор хели зерини задаи калимаро фарқ мекунад:

- а) задаи миқдорӣ (ё квантативӣ),
- б) задаи лаҳнӣ (ё навоӣ, ё мусикавӣ),
- в) задаи қуввагӣ (ё динамикӣ),
- г) задаи сифатӣ.

Зимни зикри навъҳои зада бояд хотиррасон кард, ки унсурҳои зикршуда дар ташаккули ва фарқ кунонидани ҳиҷои заданок ҳамдигарро инкор намекуанд. Баръакс, воситаҳои фонетикӣ зада дар фарқи ҷудо кардани ҳиҷои заданок якдигарро ҳамроҳӣ мекунад ва аз ҳамин сабаб зада дар аксари забонҳо хусусияти омехтагӣ дорад. Масалан, дар забони франсавӣ ҳиҷои заданок бо се унсурҳои аввала, дар забони олмонӣ ҳиҷои заданок аз ҳиҷои беада бо ду унсур (қувва ва лаҳн) фарқ мекунад. Дар забони русӣ унсурҳои асосии заданокӣ тамдид ва сифат мебошанд. Вале дар ҳар сурат дар ҷудо кардани ҳиҷои заданок аз ҳиҷоҳои беада маълуман яке аз унсурҳои нисбат ба воситаҳои дигар фаъолонатар иштирок мекунад ва унсурҳои дигар ба сифати воситаи ёрирасон ба ҳамин унсурҳои асосӣ хизмат мекунад. Маҳз бо ҳамин сабаб навъи задаи забонро ҳамин унсурҳои асосӣ муайян мекунад.

Аз донишмандони қадими шарқ, ки бо забонҳои арабӣ ва тоҷикӣ (форсӣ) сару кор доштаанд, маълумоте дар бораи зада ба мо нарасидааст. Онҳо ба саҳми роли зада дар сохти овозии забон тавачҷӯх накардаанд ва аз ҳамин сабаб дар осори онҳо истилоҳи «зада» ё истилоҳи дигаре бо ҳамин маъно дучор намеояд.

Маълумотҳои аввалине, ки донишмандони аврупоӣ доир ба зада додаанд, ба нимаи дуоми асри нуздаҳ мутааллиқ мебошанд. Ҳамаи ин муаллифон моҳияти фонетикӣ задаи

форсиро (точикиро) дар «қувватнокии талаффузи ҳиҷои заданок» ва «аз лахну лаҳноки ҷудо будани он» дидаанд¹⁰.

Истилоҳи «зада» ё «зарба» ё «зарб» дар забони тоҷикӣ ба наздикӣ — дар аввалҳои солҳои сиюми асри бист пайдо шуд¹¹, вале моҳияту табиати фонетикии задаи калимаи забони тоҷикӣ то солҳои охир мавриди баҳс қарор нагирифта буд. Бо вучуди ин дар китобҳои дарсӣ ва васоити таълимӣ задаи калимаи забони тоҷикӣ задаи «қуввагӣ» ё «динамикӣ» номида мешуд ва онро ҳамчун «қувватноктар гуфта шудани яке аз ҳиҷоҳо дар калима» таъриф мекарданд.

Тадқиқоти солҳои охир, ки маҳз ба ошкор сохтани моҳияти фонетикии задаи калимаи забони адабӣ бахшида шуда буданд¹², нишон доданд, ки се аломати асосии заданокӣ (тамдид, қувва ва лаҳн) дар фарқи ҷудо кардани ҳиҷои заданок дар забони тоҷикӣ саҳми гуногун доранд.

Тамдиди овозҳо дар фарқи кунонидани ҳиҷои заданок иштирок намекунад, зеро овозҳо ба заданокӣ беадагии ҳиҷоҳояшон нигоҳ накарда метавонанд тамдиди гуногун дошта бошанд. Тамдиди овозҳо ба табиати фонетикии ҳуди овозҳо (устуворӣ ва ноустуворӣ) ва мавқеи онҳо дар синтагма (тамдиди мавқеӣ) вобаста аст.

Тамдиди садонокҳои устувор ва овозҳои ҳиҷои охири синтагма (тамдиди мавқеӣ) ба заданокӣ беадагиашон нигоҳ накарда ҳамеша аз тамдиди садонокҳои дигари синтагма бештар аст.

Тамдиди овозҳо дар забони адабии ҳозираи тоҷик яке аз унсурҳои хеле муҳими таҷзияи синтагмантикий гуфтор буда, барои ташаккули фонетикӣ синтагма хизмат мекунад ва дар айни замон яке аз аломатҳои ҳудуди он ҳисоб мешавад. Ин вазифаи тамдид дар он зоҳир мешавад, ки ҳиҷои охири ҳар як синтагма нисбат ба ҳиҷоҳои дигараш (хоҳ заданок бошад, хоҳ беада) бо тамдиди бештар, кашидатар талаффуз мешавад. Масалан, дар ҷумлаи «Марди ношиносе ба сахна баромад» синтагмаи якум (Марди ношиносе) бо ҳиҷои беа-

¹⁰ A. Meillet. La dictionnaire l'accent d'intensité en perse. J. A., mars-avril, 1900, pp. 254 et suiv; R. Quatignon. De l'accent d'intensité iranien. MSL, t. XX, 1e, fasc, 1916.

¹¹ Т. Хаскашев. Оид ба таърифи зада. — Дар: «Маҷмуаи филологӣ» (мақолаҳои аспирантҳои факултети филологияи тоҷик ва шарқ), Душанбе, УДТ, 1971, саҳ. 77—87.

¹² Т. Н. Хаскашев. Фонетическая природа словесного ударения в современном таджикском литературном языке. Душанбе, 1983, с. 24—54.

да ба охир расидааст, аммо тамдиди ин ҳиҷо нисбат ба ҳиҷоҳои дигари заданокӯ беадади ҳамин синтагма бештар аст.

Маълумотҳои мавҷуда нишон медиҳанд, ки адади калимаи забони тоҷикиро **қуввагӣ** (ё динамики) низ ҳукм кардан раво нест, зеро қувва (интенсивӣ) дар фарқ кунонидани ҳиҷоҳои заданок ҳамеша иштирок намекунад: интенсивии ҳиҷоҳои заданок метавонад аз интенсивии ҳиҷоҳои беадади зиёдтар, ба он **баробар** ва ҳатто аз он камтар бошад. Масалан, дар калимаи **зада** аз ҷумлаи «Задаро бояд омӯхт» интенсивии садоноки беадади дар талаффузи се диктор мувофиқан ба 5 мм, 6 мм, 5 мм баробар бошад, садоноки ҳиҷоҳои дуҷум 5 мм, 5 мм, 4 мм интенсивӣ дорад, яъне дар талаффузи ду диктор садоноки беадади нисбат ба садоноки заданок ба қувваи бештар талаффуз шудааст. Сабаби қуввагӣ номидани адади калимаи забони тоҷикӣ он аст, ки муаллифон адади ва заданокиро бо роҳи субъективӣ муайян карда, баланд гуфта шудани ҳиҷоҳои заданокро (ё дарки бехтари ҳиҷоҳо) ба қувва алоқаманд донистаанд. Таҳқиқотҳои таҷрибӣ озмоишгоҳӣ нишон доданд, ки баландтар дарк шудани ҳиҷоҳои заданок ҳамеша ба қувваи талаффуз вобаста нест. Баландии ҳиҷоҳои заданок, пеш аз ҳама, ба хусусиятҳои садоноқҳои ҳиҷосоз — ба қушодагӣ ва бастагии онҳо вобаста аст: садоноқ ҳар қадар қушода бошад, баландии он ҳамон дараҷа зиёдтар аст. Масалан, дар сурати якхела будани шароитҳои фонетикӣ баландии садоноки **а** аз **е** ва **и** бештар аст: ин садоноқҳо дар калимаҳои **дада**, **шанбе** ва **бибӣ** шароити якхелаи фонетикӣ (ҳиҷоҳои қушоде заданок, пас аз ҳамсадои зичи ҷарангдор) доранд, вале интенсивии онҳо, аз рӯи материалҳои мо, мувофиқан: 9 мм, 6 мм ва 4 мм аст; сониян, баландӣ ва қувватнокии ҳиҷо ё садоноки ҳиҷосоз ба мавқеи ҳиҷо дар калима ва синтагма (ҳиҷо ҳар қадар ба аввали калима ё синтагма наздиктар бошад, қувватнокии ва баландии он ҳамон андоза зиёдтар аст), баландии умумии нутқ (бо овози баланд ё паст гап задан ё хондани матн), услуби фардии нутқи ғоянда ва ғайра вобастагӣ дорад.

Бо вучуди ин интенсивиро аз ҳисоби воситаҳои заданокӣ забони тоҷикӣ баровардан раво нест. Далели ин ақида он аст, ки дар баъзе мавридҳо садоноқҳо дар ҳиҷоҳои заданок нисбат ба ҳиҷоҳои беадади ба интенсивии бештар талаффуз мешаванд. Вале қувва дар забони тоҷикӣ унсурҳои асосии заданокӣ нест. Вай метавонад ҳамчун воситаи ёрирасон дар фарқ кунонидани ҳиҷоҳои заданок танҳо дар як ҳолат — дар ҳиҷоҳои охири синтагмаи ниҳони ҷумла иштирок кунад, ба

шарте ки ин синтагма бо шакли тасрифии феъл ба охир нарасад.

Воситаи асосии ташаккулу ҷудо кардани ҳиҷои заданокӣ забони тоҷикӣ лаҳн аст, зеро ҳиҷои заданок дар аксарии мутлақи мавридҳо нисбат ба ҳиҷоҳои беада (бо лаҳноҳои бештар гуфта мешавад. Ин қонунияти ҳиҷои заданок дар бештари шароитҳои фонетикӣ ва дар тамоми анвои синтагмаҳо: дохилӣ (ҳамаи синтагмаҳои ҷумла ғайр аз синтагмаи ниҳой) ва ниҳой, синтагмаҳои яктаркиба, дутаркиба, сетаркиба ва ғайра зоҳир мегардад, ба ҷуз синтагмаи охирини ҷумлаҳо, ки хабари онҳо бо ҳиссаҳои номии нутқ ифода мешавад. Дар ин тип ҷумлаҳо ҳиҷои заданок дар охири синтагмаву ҷумла меояд. Дар ҷумлаҳои ахборӣ лаҳноҳои ҳиҷои заданок ба тарҳи умумии оҳанги ҷумла, ки хусусияти пастшавӣ (афтонӣ) дорад, тобеъ шуда, аз лаҳноҳои ҳиҷоҳои беада фарқ намекунад. Дар ин маврид ва дар баъзе ҳолатҳои нодири дигар, ки дар синтагмаҳои ғайриниҳойи дида мешаванд, ҳиҷои заданокро иқтисодӣ фарқ мекунад.

Бояд гуфт, ки ин ҳодисаи зикршуда барои забони тоҷикӣ характернок нест, зеро ба тӯфайли тартиби устувори калимаҳо ва қолибҳои хоси ҷумлаи забони тоҷикӣ хабар дар аксарияти мутлақи ҷумлаҳо дар охир омада, ба воситаи феъл ифода меёбад. Дар феълҳои тоҷикӣ (хоҳ содда бошанд, хоҳ сохта ва хоҳ таркибӣ) дар охири ҷумлаи зада маъмулан дар ҳиҷои ғайриохир меояд ва ҳиҷои заданок аз таъсири ҳодисаҳои просодӣ, ки дар ҳиҷои охири ҷумла зухур меёбанд, нисбатан озод аст ва аз ҳамин рӯ, қонунияти дар боло зикршудаи заданокӣ овозҳои ниҳойи мешавад. Метавон гуфт, ки бо лаҳни зиёд фарқ карда шудани ҳиҷои заданок (аз ҳиҷоҳои беада) хусусияти асосии акцентуацияи забони адабии тоҷик аст.

Ҳамин тариқ, аз се унсурҳои заданокӣ (тамдид, қувва ва лаҳн) тамдид дар ташаккул ва фарқ кардани ҳиҷои заданок бартамом иштирок намекунад; ширкати қувва дар ташаккули ҳиҷои заданок низ доимӣ ва устувор нест; ягонаи воситаи устувори фонетикӣ, ки бо он зада ва заданокӣ саҳт вобастагӣ дорад, лаҳноҳои мебошад. Аз ҳамин рӯ, лаҳноҳои унсурҳои асосии фонетикӣ зада ҳисобида, навъи задаи калимаи забони тоҷикиро лаҳнӣ ё оҳангӣ ҳукм кардан мумкин аст.

В. Қолабҳои заданокии забони тоҷикӣ

Таркиби луғавии забони тоҷикӣ дар таърихи инкишофи худ бетаъғир намонда будааст. Алоқамандона бо ҳодисаҳои муҳими таърихию сиёсӣ, маданияу илмӣ, муносибатҳои давлатию савдо, адабӣ ва ғайра дар таърихи халқи тоҷик ва таҳаввулоти забони тоҷикӣ таркиби луғавӣ ба таъғирот дучор гардидааст.

Вай, аз як тараф, унсурҳои қуҳнашударо партофта бошад, аз тарафи дигар, аз ҳисоби захираҳои дохилии худ ва забонҳои дигар ғанитару мукамалтар гардидааст. Сабаб ҳамин аст, ки мо имрӯз дар таркиби луғавии забони тоҷикӣ дар қатори калимаҳои аслан тоҷикӣ (эронӣ) бо калимаҳои зиёде дучор меоем, ки аз забонҳои дигар иқтибос шудаанд. Ин калимаҳои иқтибосӣ мафҳумҳои зарурии ҳаётро ифода мекунад ва қисми қудонашавандаи захираи луғавии забонамон мебошанд. Аз ҳамин рӯ, омӯзишу муайян намудани талаффуз ва хусусиятҳои акцентологии онҳо вазифаи забоншиносии тоҷик аст.

Мушоҳидаҳо нишон медиҳанд, ки аз рӯи хусусиятҳои акцентологӣ, аз як тараф, калимаҳои аслан тоҷикӣ аз унсурҳои иқтибосӣ фарқ кунанд, аз тарафи дигар, дар байни калимаҳои иқтибосӣ низ тафовут ба назар мерасад.

Маълум аст, ки симои овозӣ, сохти грамматикӣ ва маънои лексикӣ калимаҳои иқтибосӣ мувофиқи қонунҳои дохилии забони иқтибоскунанда таъғир меёбанд ва тадричан ба хусусиятҳои фонетикӣ, лексикӣ ва грамматикӣ он мувофиқу мутобиқ шуда, дар забон ҳуқуқи «гражданин» пайдо мекунад.

Баъзе калимаҳои иқтибосӣ, ки ба забонамон барвақтар дохил шудаанд, дар давоми асрҳо дар нутқи шифохӣ ва хаттии тоҷикон истеъмол гардида, хусусиятҳои миллии худро аз даст дода, ба дараҷае тоҷикӣ шудаанд, ки мо имрӯз онҳоро аз калимаҳои аслан тоҷикӣ фарқ намекунем. Ба ин гурӯҳ калимаҳои арабӣ, туркӣ, хиндӣ, юнонӣ ва ғайра дохил мешаванд.

а) Калимаҳои арабӣ аз назари миқдор ва доираи истеъмол дар забони тоҷикӣ мавқеи махсус доранд. Ҳамаи калимаҳои арабӣ сохти заданокии миллии худро гум карда, ба қонунҳои фонетикӣ забони тоҷикӣ пурра мувофиқат кардаанд ва мувофиқи нормаҳои он талаффуз мешаванд. Ма-салан, дар калимаҳои арабии олим, қодир, қотиб, содиқ, соҳиб, Собир ва ғайра, ки дар забони арабӣ зада дар ҳичон

аввалашон меомадааст, калимаҳои муаллим, садоқат, тарикат, маърифат, мунозира, мубориза, музокира ва ғайра, ки дар забони араби ҳиҷои дуҷоми онҳо аз аввал заданок будааст, задаи аслии худро аз даст дода, задаи тоҷикӣ қабул кардаанд ва имрӯз дар забонамон ба шакли: олим, қодир, котиб, содиқ, соҳиб, собир, муаллим, садоқат, тарикат, маърифат, мунозира, мубориза ва музокира талаффуз мешаванд. Ҳатто баъзе калимаҳои араби (аммо, вале, лекин) дубора заданок шудаанд¹³.

б) Хусусияти дар боло зикршуда барои калимаҳои юнонии қафас, таръёк, Афлотун, Арасту, қонун, қалам, Сукрот, уқёнус, Икclidус, лотинии Қайсар, дақёнус, сандал, сандалӣ ва ҳиндии тупӣ, товус, шатранҷ ва ғайра низ хост аст. Ин калимаҳо ҳоло бо задаи тоҷикӣ, ки дар ҳиҷои охирашон меояд, талаффуз мешаванд.

в) Дар гуруҳи калимаҳои туркӣ бинобар мувофиқ омадани қолабҳои заданокӣ зарурати мутобиқу мувофиқшавӣ пеш наомадааст. Онҳо бо қолабҳои худ ҳамчун воҳиди тайёр ба забони тоҷикӣ дохил шуда, мавриди истифода қарор гирифтаанд: байрақ, қошук, элак, қишлоқ, қаймоқ, бегим, қушун, қаравул, юзбошӣ ва ғ.

Ин гуруҳи қалимаҳои иқтибосӣ бинобар мутобиқати пурраи фонетикашон аз рӯи хусусиятҳои акцентологӣ ба калимаҳои аслан тоҷикӣ монанд шуда, мувофиқи қолабҳои заданокӣ қалимаҳои тоҷикӣ талаффуз мешаванд. Аз ҳамин рӯ, мо онҳоро дар яқҷоягӣ бо калимаҳои аслан тоҷикӣ аз назар мегузаронем.

Гуруҳи дигари қалимаҳои иқтибосӣ бинобар мавҷудияти алоқаи доимии забонҳои иқтибосдиҳанда ва иқтибоскунанда, ҳамзистии ҳамҷорӣ соҳибони ин забонҳо дар заминаҳои иқтисодӣ, истеҳсолӣ, маданият, адабӣ, илмӣ ва ғайра бевоқифа ба ҷараёни инкишофи забони иқтибоскунанда ҳамроҳ шуда, ба қонунҳои дохилии он итоат кунанд ҳам, баъзе хусусиятҳои миллии худро нигоҳ медоранд. Ба ин гуруҳ қалимаҳои русӣ ва қалимаҳои аврупоӣ русишуда, ки ба забони тоҷикӣ ворид шудани онҳо нисбат ба қалимаҳои гуруҳи якум дертар — аз охириҳои асри XIX, шурӯъ шуда ва баъд аз Инкилоби Октябр авҷ гирифтааст, дохил мешаванд. Хусусияти хоси ин гуруҳи қалимаҳо он аст, ки онҳо дар ҷараё-

¹³ Т. Хаскашев. Задаи қалимаҳои иқтибосӣ забони тоҷикӣ, — Мақолаҳои советӣ, 1968, № 9, с. 25—28.

ни истеъмолашон дар забони тоҷикӣ дар бештари мавридҳо бо задаи аслии худ талаффуз шуда, ба қолабҳои заданокии калимаҳои аслан тоҷикӣ итлоат намекунанд.

Вобаста ба хусусиятҳои зикршуда калимаҳои забони тоҷикиро аз рӯи хусусиятҳои акцентологиашон ба ду ғурӯҳи зерин ҷудо карда, алоҳида аз назар гузаронидан беҳтар аст:

а) калимаҳои аслан тоҷикӣ ва иқтибосии тоҷикишуда (арабӣ, туркӣ, Ҳиндӣ, юнонӣ ва ғайра);

б) калимаҳои иқтибосӣ (русӣ ва советию байналмиллалӣ).

а) Калимаҳои тоҷикӣ

Масъалан ҷои зада дар калимаҳои аслан тоҷикӣ (ва иқтибосии тоҷикишуда) ҳанӯз таҳқиқ нашудааст, вале дар адабиёти илмию методӣ, грамматикаҳо ва дастурҳои таълимии забони тоҷикӣ оид ба ҷои задаи ин калимаҳо маълумоти судбахше оварда мешавад. Ҳамаи муаллифоне, ки дар омади гап ё бевосита ба масъалаи ҷои зада дахл кардаанд, ақида доранд, ки «дар забони тоҷикӣ зада одатан дар ҳиҷои охири калима меояд»¹⁴. Ин муаллифон ҳамзамон чун истисно аз ин қоидаи умумӣ баъзе морфемаҳои беада (пасоянди-ро, бандаки изофийи-и, бандакҷонишинҳо, бандакҳои хабарии феълӣ)-ро, ки ба охири калимаҳо ҳамроҳ мешаванд, нишон медиҳанд.

Бояд қайд кард, ки ин фикри муаллифон умуман дуруст аст, вале ҳамаи калимаҳои тоҷикиро дар бар намегирад. Калимаҳо (бо ин қолаб танҳо дар як маврид, дар алоҳидагӣ, дар сурате, ки ба онҳо унсурҳои грамматикӣ ҳамроҳ нашуда бошанд, яъне дар шакле, ки дар луғатҳо оварда мешаванд (мо ин тарзи истеъмоли калимаҳоро минбаъд, «шакли луғатӣ» меномем) талаффуз мешаванд. Дар ҷараёни нутқи калимаҳо ин қолаби заданокии худро тағйир медиҳанд. Масалан, дар калимаҳои **сесад**, **чорсад** ва ғайра дар алоҳидагӣ зада дар ҳиҷои охир меояд (**сеса́д**, **чорса́д**), аммо дар ҷараёни нутқи зада ба ҳиҷои аввал мекӯчад: **сесаду шас-ту** як. Иловашавии унсурҳои морфологӣ низ дар қолаби зикршуда тағйирот ба вуҷуд меорад. Масалан, порчаи **зе-**

¹⁴Lutffullo Buzurgzoda. *Fonetikaji zaboni adabiji tojik, Stalinobod—Leningrad, 1940, с. 61 — 64; В. С. Расторгуева. Краткий очерк фонетики таджикского языка. Сталинабад, 1955, с. 61; Забони адабии ҳозираи тоҷик, к. 1. Душанбе, 1973, с. 105—106.*

ринро мегирем: Суханварони бузурги адабиёти классикии форсу тоҷик умеду орзуи халқро сурудаанд. Шеърӣ онҳо ба дили халқ ошно буд, вале ба дили душманону истилогарон чун тир мерасид. (Садои Шарқ).

Ба тавре ки дида мешавад, дар ин матн ҳаҷдаҳ калиман мустақилмаъно, ки дар таркибашон аз ду ҳичо зиёд доранд, истеъмоли шудааст, вале танҳо дар чор калима (тоҷик, онҳо, ошно, истилогарон) зада дар ҳичои охир омадааст. Дар чордах калимаи дигар зада дар ҳичои ғайри охир меояд.

Агар ҳар ду тарзи истеъмоли калимаҳоро (дар шакли луғатӣ ва дар матн) ба назар гирем, онҳоро аз рӯи ҷои задаашон ба гурӯҳҳои зер ҷудо кардан мумкин аст.

1. Гурӯҳи калимаҳое, ки ҳичои охирашон заданок талаффуз мешавад.

Ин гурӯҳи акцентӣ калимаҳои аз лихози маъноӣ лексикӣ грамматикӣ мухталифро дар бар мегирад:

1) Ҳамаи гурӯҳҳои лексикӣ исмҳоро дар шакли луғатӣ¹⁵ саҳро, пахтачинӣ, хониш, сафедӣ, мардум, пахтакор, донишҷӯ, савдогар ва ғайра.

2) Ҳамаи гурӯҳҳои лексикӣ сифатҳоро дар шакли: а) луғатӣ (сафед, қадбаланд, оҳанин, абрукамон, бисёррошён) ва б) дар ҷумла, ба шарте ки онҳо нишондиҳандаҳои морфологӣ қабул накарда бошанд: хонаи сафед, марди қадбаланд ва ғайра, в) ҳамаи сифатҳои аслие, ки суффикси -тар ва -тарин қабул кардаанд, вале нишондиҳандаҳои дигари морфологӣ надоранд: оқилтарин мард, одами захирақаштарин, донишҷӯи бофаҳмтар ва ғайра.

3) Ҳамаи гурӯҳҳои маъноӣ шумораҳо: а) дар шакли луғатӣ: ҳазор, дувоздаҳ, сесад, панҷсад, нуздаҳ, ҳафтум, шонздаҳум, сеяк, чорьяк, б) дар ҷумла, ба шарте ки нишондиҳандаи морфологӣ қабул накарда бошанд: хонаи панҷум, дувоздаҳ китоб, ҳазор аскар ва ғайра¹⁶.

4) Баъзе ҷонишинҳои гурӯҳҳои зер:

а) шахсӣ: моён, моҳ, шумоён, шумоҳ,

б) саволий: кихо, чихо, чандум, қадом, қадомин,

в) ишоратӣ: ҳамин, ҳамон, чунин, чунон,

г) номуайяни: қадом, ягон, фалон, фалонӣ, чандин,

¹⁵ Баъзе исмҳои ҳос (масалан, Пете) қолаби дигари заданокӣ доранд ва алоҳида аз назар гузаронида мешаванд.

¹⁶ Баъзе шумораҳо, ки дар онҳо дар ҷараёни нутқ ҷои зада тағйир меёбад (чорсаду ҳафтод), тобеи қолаби дигари акцентӣ мебошанд.

д) муштарак: якдигар, ҳамдигар.

5) Ҳамаи гуруҳҳои маъноии масдарҳо:

а) дар шакли луғатӣ: хондан, дидан, омадан, гузаштан, хобидан,

б) дар ҷумла бидуни нишондиҳандаҳои морфологӣ: хуб хондан хунар аст.

6) Ҳамаи шаклҳои сифати феълӣ:

а) замони гузашта: хонда, навишта, баромада, гирифта, омада, дода,

б) замони ҳозира: раванда, шунаванда, бинанда, гиранда, хонанда,

в) замони ҳозира-оянда: мерафтагӣ, меомадагӣ, медидагӣ, мехондагӣ,

г) замони оянда: рафтани, омадани, дидани, шунидани, хондани, навиштани;

7) Феъли ҳол: бозикуиён, роҳравён, табассумкунён, сӯхбаткунён;

8) Баъзе зарфҳои гуруҳҳои зер:

а) зарфҳои ҳолат: далерона, хушҳолона, мардона, босаброна,

б) зарфҳои замон: рӯзона, шабона, бегоҳӣ, пагоҳӣ, нисфирӯзӣ, пешинӣ,

в) зарфҳои макон: поён, берун, қабр, наздик, дохил:

г) зарфҳои тарзи амал: охиста, савора, пасноки, рӯноки, бейст ва ғ.

2) **Гуруҳи калимаҳои, ки зада дар ҳиҷои аввалашон меояд.** Ин гуруҳи акцентӣ калимаҳои зеринро муттаҳид месозад.

1. Баъзе ҷомҳои ҷуғрофӣ, ки задаҳои қадимаи худро нигоҳ доштаанд:

а) дар шакли луғатӣ: Виштхарв, Пете, Пёршнев ва ғ.

б) дар ҷумла бидуни нишондиҳандаҳои морфологӣ: қишлоқи Виштхарв, деҳаи Пете.

2. Баъзе ҷонишинҳои гуруҳҳои зерин:

а) ҷонишинҳои саволи: **чӣ** хел, **чӣ** гуна, **чӣ** навъ, **чӣ** тара;

б) ҷонишинҳои ишоратӣ: **ин** хел, **он** хел, **инчунин**, **ончунин**, **ҳамчунин**, **ҳамчунон**;

в) қонишинҳои номуайяни: баъзе, қим-ки, қим-чи, қим-кадом;

г) қонишинҳои таъини: ҳама, ҳар як, ҳар кадом.

3. Ҳамаи шаклҳои тасрифи феълҳои беғридиханда (ғайритаркиби) дар ҳамаи сифаҳо:

а) шаклҳои мусбат: гирифтам, хондам, дидам, омадам, хандидам, гирондам, хандондам, хонондам, равондам, фаҳмондам;

б) шаклҳои манфӣ: нагирифтам, нахондам, надидам, нахандидам, наовардам;

в) шаклҳои ҳикоягӣ: меदिдам, медидагист, мёхондаам, медидаам;

г) шаклҳои нақлӣ, мёхондаам, хондаам, дидаам, гирифтаам, фаҳмидаам;

е) шаклҳои амрӣ: хонед, хононед, нависед, нависонед, бред, баред;

4. Баъзе зарфҳои гуруҳҳои зерин:

а) тарзи амал: дэррав, нохост, қобачо, беихтиёр, ғурри;

б) замон: дирӯз, имрӯз, дӣна, фардо, пасфардо, порсол, дэрхол, ногоҳ, навақак;

в) миқдору дараҷа: ин қадар, он қадар, як қадар, андак ва ғайра.

5. Баъзе пайвандакҳои гуруҳҳои зайл:

а) сабаб: зёро, зёро ки, чаро ки, чун ки;

б) ҳилофӣ: аммо, вале, лекин, набошад;

в) шартӣ: гарчи, ҳарчанд, ҳарчанде ки;

г) замон: вақте ки, даме ки;

д) монандӣ: гӯе, гӯе ки.

6. Баъзе ҳиссачаҳои ни гуруҳҳо:

а) ишоратӣ: ана, мана;

б) тасдиқӣ: оре, бале, майлаш;

в) саволӣ: ое, наҳод, наҳод ки;

г) модалӣ: қошки, мабодо, боъяд, биғузур, қани, биё.

7. Ҳамаи нидохҳо: хуше, ҳоппа, оббо, додо, чавре, ало, бале, борақалло, ура, бәсе, ухху:

8. Калимаҳои арабии типӣ: алқисса, минҷумла, минбаъд, лбақал, филҷумла филҳол ва амсоли онҳо.

3. Калимаҳое, ки зада дар ҳиҷои дуоҷашон аз охири калима меояд. Ин қолаби заданоқӣ дар натиҷаи ба калимаҳои гуруҳи якум илова шудани яке аз морфемаҳои беада ба вучуд омада, гуруҳҳои лексикӣю грамматикӣю гуногуни

калимаҳоро муттаҳид месозад. Ба ин гурӯҳи акцентӣ дохил мешаванд:

а) ҳамаи исмҳои чинсе, ки ба онҳо яке аз морфемаҳои шаклсозии беада илова шудааст: **рӯҳи дур, китобу дафтар, ҳамдигарро** дидан, **китобат** ва ғ.

б) фамилияҳои мардона бо суффикси -ов (-ев) дар алоҳидагӣ ва дар ҷумла дар мавридҳои ба онҳо илова нашудани морфемаҳои беада: **Оев, Аҳмадов, Нозимов**, инженер **Саркоров**, муаллим **Нурмухаммадов, Нурназаров** рафт.

2. Сифатҳо дар ҷумла дар мавридҳои як морфемаи беада қабул карданашон: Қалами **сӯрхи...**, хонаи **бисёртабақаи** гузари..., марди **қоматбаланде...** ва ғайра.

3. Шумораҳо дар ҷумла ҳангоми ба онҳо илова шудани морфемаҳои беада: **Ҳазору нӯхсаду ҳафтӯду нӯх, даҳъяки..., шонздаҳӯми..., дувоздаҳӯми...**

4. Баъзе ҷонишинҳои гурӯҳҳои зер, ки дар ҷумла нишондиҳандаҳои морфологӣ қабул мекунанд:

а) ҷонишинҳои шахсӣ: **моёнро..., шумоёнро..., ўро...,**

б) ҷонишинҳои нафсӣ: **хӯди ман, хӯдам,**

в) ҷонишинҳои номуайяни: **фалонро, фалонро,**

г) ҷонишинҳои муштарақ: **якдигарро..., ҳамдигарро...,**

5. Баъзе гурӯҳҳои зарфҳои замон: **парерӯз, перерсол, ҳамоно.**

6. Пешояндҳои:

а) изофӣ: **ҷониби..., пёши..., лаб-лаби..., қад-қади...,**

б) таркибии беизофӣ: **назар ба..., доир ба..., роҷеъ ба...,**

7. Баъзе пайвандакҳои:

а) замон: **ҳамин ки, пеш аз он ки, баъд аз он ки;**

б) монандӣ: **мисли он ки..., монанди он ки... ва амсоли онҳо.**

4. Гурӯҳи калимаҳои, ки зада дар ҳиҷои дуҷумлашон аз аввал меояд.

Ба ин гурӯҳи акцентӣ дохил мешаванд:

1. Баъзе зарфҳои:

а) миқдору дараҷа: **ҳамин қадар, ҳамон қадар;**

б) замон: **перерсол, ҳамоно, парерӯз.**

2. Баъзе пайвандакҳои гурӯҳҳои зер:

а) замон: **ҳамин ки, ҳангоме ки;**

б) миқдору дараҷа: **ба ҳақде ки, то ҳақде ки, ба қадре ки;**

в) сабаб: **азбаски, атарчи, модом ки;**

Қолабҳои заданокҳои забони адабии ҳозираи тоҷик

Гуруҳҳои лексикӣ грамматикӣ калимаҳо		Ҳичи заданок				
		ҳичи охир	ҳичи аввал	ҳичи дуҷум аз охир	ҳичи дуҷум аз аввал	ҳичи сеҷум аз охир
1. Исмҳо	а) исмҳои хос б) исмҳои ҷинс	+	+	+	-	+
2. Сифат	а) ҷонишинҳои шахсӣ	+	-	+	-	-
3. Шумораҳо	б) ҷонишинҳои нафсӣ-таъкидӣ	-	-	+	-	-
4. Ҷонишинҳо:	в) ҷонишинҳои саволӣ г) ҷонишинҳои ишоратӣ д) ҷонишинҳои таъинӣ е) ҷонишинҳои манфӣ ё) ҷонишинҳои номуайяний ж) ҷонишинҳои муштарақ	-	+	-	-	-
5. Феълҳо:	а) шакли тасрифнашаванда б) шакли тасрифи зарфҳои замон в) зарфҳои макон г) зарфҳои ҳолат д) зарфҳои мақсад е) зарфҳои миқдору дараҷа ё) зарфҳои тарзи амал	+	+	-	-	-
6. Зарфҳо:	а) зарфҳои замон б) зарфҳои макон в) зарфҳои ҳолат г) зарфҳои сабаб д) зарфҳои мақсад е) зарфҳои миқдору дараҷа ё) зарфҳои тарзи амал	+	+	+	-	-
7. Пешояндҳо:	а) пешояндҳои номии изофӣ б) пешояндҳои номии таркибӣ	-	-	+	-	-
8. Пайвандакҳо:	а) пайвандакҳои хилофӣ б) пайвандакҳои сабаб в) пайвандакҳои мақсад г) пайвандакҳои замон д) пайвандакҳои тарзи амал е) пайвандакҳои монандӣ ё) пайвандакҳои шартӣ ж) пайвандакҳои миқдору дараҷа	-	+	+	-	-
9. Ҳиссаҷаҳо:	а) ҳиссаҷаҳои ишорӣ б) ҳиссаҷаҳои маҳдудӣ в) ҳиссаҷаҳои таъкидӣ г) ҳиссаҷаҳои тасдиқӣ д) ҳиссаҷаҳои саволӣ е) ҳиссаҷаҳои модалӣ	-	+	-	-	-
10. Нидохҳо:	а) нидохҳои эмоционалӣ б) нидохҳои амрӣ	-	+	-	-	-

г) монандӣ: чунбн ки, чунбн чи.

5. Баъзе калимаҳое, ки зада дар онҳо дар ҳиҷои сеюмашон аз охири меояд.

Ин гуруҳи акцентӣ маҳдуд буда, баъзе исмҳо ва пайвандакхоро дар бар мегирад. Ба ин гуруҳ:

а) исмҳои чинсе, ки ду морфемаи беадада (ё-и ваҳдат ё бандакҷонишин ва пасоянд) қабул кардаанд: мърдеро, суҳанашро...

б) номҳои занона бо суффиксҳои -овна (-евна): Боббевна, Аҳмадовна¹⁷

в) фамилияҳои мардона бо суффикси -ов (-ев), ки як морфемаи беадада қабул кардаанд: Саркóрови мо, Шóҳмирзóевро... ва

г) пайвандакҳои замон: ҳангоме ки, лаҳзае ки, вақте ки дохил мешаванд.

Феълҳои таркибӣ бо хусусиятҳои акцентологии худ аз гуруҳҳои дар боло зикршудаи калимаҳо фарқ мекунанд.

Дар шаклҳои таркибии феъл, ки метавонанд аз ду то панҷ ҷузъи морфологӣ иборат шаванд, одатан зада дар ҳиҷои охири ҷузъҳои асосӣ (номӣ ва феълӣ) меояд. Феълҳои ёридиҳанда задаҳои худро вобаста ба бори маънонашон суст мекунанд ё бартамом аз даст дода, чун мофемаҳои беадада (энклитикаҳо) дар атрофи ҷузъи заданок (асосӣ) муттаҳид шуда, як калимаи фонетикиро ба вуҷуд меоранд ва яклухт талаффуз мешаванд:

Дарс тамбм шуд
Қарор хонда шуда буд
Қарор хонда шуда истода буд.

Агар ба шаклҳои феълӣ ҳиссаҷаи инкорӣ илова шавад, зада ба ҳиссаҷаи инкорӣ мегузарад. Муқ. шав.:

Қор тамбм шуда буд,
Қор тамом нашуда буд.

Сабаб ҳамин як задаи муттаҳидкунанда аст, ки мо таркибҳои феълӣро дар талаффуз ба ҷузъҳо ҷудо карда наметавонем ва чун як воҳиди яклухт талаффуз менамоем. Агар яклухтии шакли феълӣ нигоҳ дошта нашавад, маънои шакли феълӣ халалдор мегардад. Муқ. шав.:

¹⁷ Агар ин исмҳои занона нишондиҳандан грамматикӣ қабул кунанд. (Боббевнай...) ҳиҷои чорумашон аз охири заданок мешавад.

Қарор хонда//шуда истода буд,
Қарор//хонда шуда//истода буд,
Қарор хонда шуда истода//буд ва ғ.

Қайд кардан қоиз аст, ки ин хусусияти шаклҳои таркибӣ ва ҳамаи шаклҳои дигари (оддиву сохтаи) феъб, ки дар боло (сах. 34) зикр шуданд, танҳо дар ҷумлаҳои дутаркиба зоҳир мегардад, ба шарте ки дар онҳо хабар (феъл) чун синтагмаи алоҳида талаффуз шавад. Агар дар ҷумла дар байни мубтадо ва хабар аъзои дигар қарор гирад, зада ба ҳамин аъзо мегузарад ва задаи хабар (шакли феълӣ) суғ менамояд ё тамоман аз байн меравад: Мук. шав.:

Салим бмад,
Салим омада истодааст,
Салим тез омада истодааст.

Ба тавре ки дида менамояд, заданокӣ беадабии ҷузъҳои морфологии феъл ба вазни маъногӣ грамматикӣ онҳо вообаста аст, зеро баробари тағйир ёфтани маркази маъноӣ ҷумла задаи шакли феълӣ низ тағйир меёбад. Ба таври дигар гӯем, задаи ҷузъҳои феъл тобеи задаи фраза мебошад, ки сӯхбати он дар пеш аст¹⁸.

б) Калимаҳои иқтибосӣ

Калимаҳои иқтибосии русӣ ва советию байналмиллалӣ, чи тавре ки ишора шуд, аз калимаҳои иқтибосии дигар бо он фарқ мекунанд, ки дар забони адабии ҳозираи тоҷик хусусиятҳои акцентологии худро нигоҳ доштаанд. Дар ин калимаҳо зада мисли забони русӣ гуногунҷой аст ва метавонад дар ҳиҷоҳои мухталиф (аввал, мобайн ва охир) қарор гирад. Қолабҳои заданокӣ ин калимаҳо дар адабиёти забоншиносӣ¹⁹ батафсил шарҳ дода шудааст. Мо бо овардани чанд мисол қаноат мекунем:

а) калимаҳое, ки ҳиҷои аввалашон заданок аст: база, атом, физика, опера, радио, алгебра, радиус, химия ва ғайра;

б) калимаҳое, ки зада дар ҳиҷои охирашон меояд: билёт,

¹⁸ Мур. шав.; ба сах. 68—75.

¹⁹ Мур. шав.: Р. И. Аванесов. Ударение в современном русском литературном языке, М., 1958; В. А. Редькин. Акцентология современного русского языка, М., 1970; Н. А. Федькина. Ударение в современном русском языке, М., 1976 ва диг.

вагон, вокзал, бригадир, ветеран, ателье, водопровод, интеллигент ва ғ.;

в) калимаҳое, ки яке аз ҳичоҳон мобайниашон зада қабул мекунад: синоним, декада, грамматика, агитатор, библиограф, демократия, делегация, интеллигенция, диалектология, фонетика ва ғ.

Дар хусуси задаи калимаҳои иқтибосии русӣ ва советию байналмиллалӣ суҳан ронда, бояд ду масъалаи акцентологии онҳоро қайд кард.

Аввал ҷан, ки қолабҳои дар боло зикршуда танҳо дар сурате вучуд дошта метавонанд, ки калимаҳои иқтибосӣ дар шакли ҳолис, бе иловашавии унсурҳои грамматики истифода шаванд. Агар ба калимаҳои иқтибосии русӣ ва аврупоӣ морфемаҳои тоҷикӣ ҳамроҳ шаванд, дар ин калимаҳо ҷои зада тағйир меёбад ва онҳо бо қолабҳои заданокии тоҷикӣ талаффуз мешавад. Ин ҳолат дар мавридҳои зерин рӯй медиҳад:

а) агар ба калимаҳои иқтибосӣ суффиксҳои калимасозии тоҷикӣ ҳамроҳ шаванд: физика-физикӣ, атом-атомӣ, химия-химиявӣ, партия-партиявӣ, демократия-демократӣ ва ғ.;

б) агар калимаҳои иқтибосӣ бо суффиксҳои тоҷикӣ ҳамроҳ шаванд: физик-физикҳо, химик-химикҳо, агитатор-агитаторон, газе́та-газетаҳо;

в) агар аз калимаҳои иқтибосӣ бо ҷузъҳои тоҷикӣ калимаи нав сохта шавад: атом-атомшинос, машина-машинасоз, пианино-пианинонавоз, волейбол-волейболбоз ва ғайра;

г) агар ба ҷои суффиксҳои русӣ компонентҳои тоҷикӣ илова шавад: комсомолка-комсомолдухтар, пионерка-пионердухтар, артистка-артистдухтар ва амсоли онҳо.

Сониян, калимаҳои русӣ ва аврупоӣ дар забони тоҷикӣ бо қолабҳои русӣ талаффуз шаванд ҳам, ин маънои онро надорад, ки задаи онҳо русӣ аст. Гап дар сари он аст, ки воситаҳои заданокӣ (тамдид, лаҳн ва интенсивӣ) ва ҳичон зоҳиршавии ин воситаҳо (ҳичон заданок) мафҳумҳои гуногун мебошанд. Қалимаҳои иқтибосии русӣ ва аврупоӣ дар забони тоҷикӣ қолабҳои заданокии русии худро нигоҳ доранд ҳам, бо эҳтимоли зиёд (ин масъала таҳқиқи озмоишгоҳиро талаб мекунад) дар онҳо унсурҳои заданокии тоҷикӣ (лаҳн) зоҳир мешавад ва задаи онҳо тоҷикӣ аст.

4. Калима ва морфемаҳои беада

Дар талаффузи алоҳида, берун аз бофтҳои гуногун на танҳо калимаҳои мустақилмаъно, балки калимаҳои ёрирасон, морфемаҳо ва ҳатто фонемаҳо мисли калимаҳои мустақилмаъно дорои зада мебошанд, вале онҳо дар матн, дар таркиби воҳидҳои аз худашон калонтар (фонемаҳо дар таркиби ҳичоҳо, морфемаҳо дар таркиби калимаҳо ва калимаҳо дар таркиби синтагмаҳо) ҳамеша дорои мустақилияти фонетикӣ якхела нестанд ва бо зада талаффуз намешаванд. Дар бофтҳои гуногуни забонӣ як гурӯҳи калимаҳо ва морфемаҳо задаҳои худро суст мекунанд, гурӯҳи дигари онҳо гоҳо задашонро аз даст медиҳанд ва гурӯҳи сеюм бартамом беада талаффуз мешаванд. Онҳо ба ҳичоҳо, морфемаҳо калимаҳои заданок часпида, як воҳиди яклухти фонетикӣ—калимаи фонетикиро ташкил медиҳанд.

Вобаста ба ҷояшон нисбат ба калимаи мустақилмаъно унсурҳои беада ба ду гурӯҳ ҷудо мекунанд: а) калима ва морфемаҳо, ки пеш аз калимаи асосӣ меоянд (проклитикаҳо) ва б) калима ва морфемаҳо, ки баъд аз калимаи заданок истифода мешаванд (энклитикаҳо).

Дар забони имрӯзаи тоҷикӣ ба гурӯҳи проклитикаҳо морфемаҳои зерин дохил мешаванд:

а) пешояндҳои аслии сода: аз, бар, бо, ба, бе, бар, то, дар; аз хона, бо қалам, бе заҳмат, дар роҳ, то Душанбе;

б) пайвандакҳои пайхам на, на... на, чи... чи.

Дар ин наздикиҳо на деҳа буд, на девор, на дарахт буд, на киштзор (С. Айни). Чи дар лафзу чи дар фикру чи дар қор;

в) Пайвандаки ҷудоии ё... ё.

Агар пул ба даст орад, камтар орди чуворимакка ё ҷав, лаблабу ё сабзӣ... харида мемонд (Улуғзода)²⁰.

Ба гурӯҳи энклитикаҳо морфемаҳои зерин мансуб мебошанд:

а) «е»-и ваҳдат: марде, шахсе, гуле ва ғайра;

б) ё-и ишорат: Марде, ки ин гапро мегуфт...;

в) О-и нидо: шоиро, ёро, устодо;

г) суффиксҳои фамилиясози -ов (-ев), -ова (-ева), -овна

²⁰ Преффиксҳо ба гурӯҳи проклитикаҳо дохил намешаванд, зеро онҳо ҷузъи калимаи заданок (мустақилмаъно) мебошанд. Ин хусусияти онҳо ро имло низ инъикос мекунад.

(-евна), -евич: Аҳмадов Салим Қаримович, Азизова, Азиза Азимовна;

д) бандаки изофӣ: китоби нодир, марди оқил;

е) бандаққонишинҳо: -ам, -ат, -аш, -амон, -атон, -ашон: дӯстам, номааш, фармоишатон;

ё) бандаққои феълӣ: -ам, -ӣ, -ем, -ед, -анд: хондам, хондӣ, хонанд;

ж) бандаққои хабарӣ: -ам, -ӣ, -аст, -ем, -ед, -анд: хондам, хондай, хондааст;

з) феълҳои ғридиҳандаи будан, шудан, намудан ва амсоли онҳо, ки маънои лексикӣ худро аз даст додаанд: *У* дар пеши ман қалон шуд, қор қард ва то ба дараҷаи раиси ҷамоа боло бардошта шуд. (С. Улуғзода). Он номаро дӯстам навишта буд;

и) пасояндҳои -ро, -барин, -боз, -қатӣ||қатӣ: барф барин, хонаро, дер боз, дӯстам қатӣ;

к) ҳиссаҷаҳои саволии -мӣ, -чӣ, -а: Ин мард шинос-мӣ?

— Аҳмад бародари дӯсти шумо чӣ? Муаллимро мешиносед-а? — профессор Тоҳирӣ:

л) ҳиссаҷаҳои эмоционалии -дия, -да, -е, -ку, -қуя: Ин мард бо шумо шинос-ку? Шумо ҳам гуфтед-дия! Ин гапро дигар нагӯед-е!

м) пайвандаққои пайҳами у /ю, ву/, ва:

Мо бисъёр кӯчаву пасткӯчаҳоро бурида гузашта, оқибат ба ҳавлӣ расидем (Айнӣ).

Қалима ва морфемаҳои зикршуда дар ҷараёни нутқ зада надоранд ва зада ҳам гирифта наметавонанд. Вале дар забони тоҷикӣ як гурӯҳи қалимаҳое дида мешаванд, ки метавонанд заданок талаффуз шаванд, аммо вобаста ба шароитҳои гуногуни грамматикӣ, ифодаи тобишҳои мухталифи маъноӣю модалӣ ё задаҳои худро ниҳоят суст мекунанд (ба задал дуюмдараҷа табдил медиҳанд) ва ё онро бартамом қарда, ба энклитикаҳо табдил меёбанд. Ду мисол: *У* дар назди ман истод. Ақбар хонда истода буд. Дар мисоли аввал феъли «истодан» мустақил аст ва заданок талаффуз мешавад, вале дар мисоли дуюм ин феъл мустақилиятро аз даст додааст ва мисли феъли ғридиҳандаи «будан» безада гуфта мешавад. Дар ҷумлаи «Қоргарон ба намоиш тайёрӣ дида истода буданд» задал асосӣ дар ҳиҷои охири қалимаи «тайёрӣ» омадааст, задал феъли дида суст шуда, ба задал фаръӣ табдил ёфтааст ва ду феъли охир бе задал талаффуз мешаванд.

Дар ҷараёни нутқ калима ва морфемаҳои беадад муттаҳид шуда порчаҳои мавзунро ба вучуд меоранд, ки аз силсилаи онҳо ритм ё мавзунияти гуфтор ташкил мешавад.

5. Вазифаи заади калима

Заади калима ҳамчун яке аз воҳидҳои сохти овозин забон дар ҷараёни муобидилаи афкор иштирок карда, вазифаи ба худаш хосро адо мекунад.

Заади пеш аз ҳама дар якҷоягӣ бо фонемаҳо ва ҳичоҳо барои ташкили таркиби овозин воҳидҳои маънодори забон—калимаҳо, синтагмаҳо, фразаҳо ва умуман ташкили ҷараёни нутқ истифода мешавад. Фонемаҳо, ҳичоҳо ва ғ., пай ҳам омада таркиби овозин воҳидҳои маънодори забонро месозанд, аммо силсилаи фонемаҳо ва ҳичоҳо дар сурате таркиби калимаро ташкил медиҳанд, ки бо як заади муттаҳид карда шаванд, вагарна чун силсилаи бемаънои овозин дар забон истифода намешаванд. Масалан, мо овозҳои х, ҷ, д, қ, э ва н-ро метавонем ба тарзи гуногун (дохқон, ҳедқон ва ғ.) пай ҳам гузорем, вале онҳо танҳо дар силсилаи **деҳқон**, ки бо як заади муттаҳид шудааст, маънои муайяноро ифода карда, эҳтиёҷоти моро дар ҷараёни муҳобири таъмин менамоянд. Заади дар ин вазифааш, ба қавли забоншиносии номии советӣ И. А. Бодуэн де Куртене, ба «цементе» шабоҳат дорад, ки фонемаҳо ва ҳичоҳо бо якдигар часпонда, бинои калимаро ба вучуд меорад. Ин вазифаи заади калима **вазифаи ташкилӣ** (калиматашкилдихӣ ё калимасозӣ) ном дорад.

Вазифаи ташкилии заади калима дар он амалӣ мешавад, ки яке аз ҳичоҳои калима бо барҷастагиро равшании талаффузи худ аз ҳичоҳои дигари ҳамин калима фарқ мекунад, ҳичоҳои дигарро чун унсурҳои дуомдараҷаи нисбатан норавшан дар атрофи худ муттаҳид сохта, як воҳиди яклухт—калимаи фонетикиро ба вучуд меорад. Ҳамин тарик, заади дар вазифаи ташкилиаш (калимасозинаш) воситаи дар калима муттаҳид сохтани овозҳо ва ҳичоҳо буда, тавассути фарқ кунонидани ҳичои заданок аз ҳичоҳои беадади калима зохир мегардад.

Дар забоншиносии имрӯза вақте ки аз вазифаи калимафарқкунии (ё калимашиносии) заади сухан меравад, одатан ҷуфти калимаҳо, ки бо ҷои заади фарқ мекунанд (масалан, **омад**: **омад**, **гузар**: **гузар**, **барор**: **барор**, **кир**: **кир**, **ҷар**:

чаро ва ғайраро) мисол меоранд, аммо ин фаҳмиши танги масъала аст: «Вазифаи калимафарқунии задаро,—менависад Л. Р. Зиндер,—васеъ фаҳмидан лозим аст. Дар ин маврид бояд на танҳо имконияти ба воситаи ҷои зада фарқ кунонидани калимаҳои мухталиф, балки тафовути шаклҳои гуногуни як калимаро ҳам дар назар дошт. Ғайр аз ин бояд фаромӯш накард, ки вазифаи калимафарқунии на танҳо дар мавридҳои ба воситаи ҷои зада фарқ кардани калимаҳо (масалан, чаро: чаро), балки бештар дар мавридҳои зоҳир мегардад, ки барои мавҷудияти ҳар як калима зада дар яке аз ҳиҷоҳои он ҳатмӣ мебошад»²¹.

Ҷуфти калимаҳои, ки танҳо ба воситаи ҷои зада фарқ мекунанд, дар забонҳо, алаҳусус дар забони тоҷикӣ, ниҳоят кам дучор меоянд, аммо калимаҳои, ки мустақилияти фонетикӣ онҳо ҳамчун воҳиди лексикӣ ба мавҷудияти зада дар яке аз ҳиҷоҳои вобаста аст, аксарияти мутлақи ҳазинаи луғавии ҳар як забонро ташкил медиҳанд. Тағйир додани ҷои зада дар ин гуна калимаҳо ба ҷое оварда мерасонад, ки ин калима мустақилияти фонетикӣ худро аз даст дода, ё ба калимаи дигар табдил меёбад ва ё ба маҷмӯи овозҳои бемаъно бадал шуда, тамоман аз байн меравад. Масалан, агар мо ҷои задаро дар калимаҳои тоҷикӣ модар ва ҳамкор тағйир диҳем, ин калимаҳо ба таркибҳои мо дар ва ҳамкор табдил меёбанд. Тағйир додани ҷои зада дар калимаҳои давом, моён, сафед, назар онҳоро ба калимаҳои бегонае, ки таркиби фонематикӣ ба калимаҳои тоҷикӣ монанд аст, табдил медиҳад.

Ҳамин тарик, вазифаи воҳидфарқунии зада дар он амалӣ мегардад, ки мавҷудияти зада дар яке аз ҳиҷоҳои калима ҳатмӣ мебошад. Зада унсурҳои зарурӣ сохти фонетикӣ калима аст, ки бе он фарқ кардану шинохтани калима ва фаҳмидани он мушкил аст. Аз ҳамин ру, ин вазифаи задаро гоҳо вазифаи калимашиносӣ низ меноманд.

Вазифаҳои калимасозӣ ва калимафарқунии зада барои ҳаман он забонҳои, ки задаи калима доранд, умумӣ мебошанд. Ғайр аз ин ду вазифаи асосӣ вобаста ба қонунҳои дохилии фонетикаи забонҳои алоҳида зада метавонад вазифаҳои хусусӣ низ дошта бошад.

Фарқ кардани вазифаҳои умумӣ ва хусусӣ зада аз монандияти забон чун воситаи муҳобира, ки дар қатори хусусият-

²¹ Л. Р. Зиндер. *Общая фонетика*. Л., 1960, сах. 302.

хои умумибашариаш чиҳатҳои милли ҳам дорад, сар мезанад.

Фарқ накардани вазифаҳои умумӣ ва хусусии зада ба он оварда расонидааст, ки забонишиносон ба задаи калима даҳҳо вазифаҳо аз қабилӣ: калимасозӣ, маънофарқкунӣ, ташкилӣ, семантикӣ, фонологӣ, грамматикӣ, фонетикӣ, муқобилгузорӣ, лексикӣ, ҳудудмуайянкунӣ, кулласозӣ ва ғайраро нисбат додаанд. Чунин ҳолат дар шарҳи масъалаҳои назариявии зада душворӣ ба вуҷуд меорад.

Албатта, задаи калима чун унсурҳои калима дар сатҳҳои гуногуни забон зоҳир мешавад ва ин ё он ҳодисаи забонро мусондат мекунад, аммо дар ҳар маврид мо бояд фаромӯш накунем, ки зада воҳиди сатҳи фонетика аст ва вазифаи асосии худро дар ҳамин сатҳ иҷро мекунад. Вазифаҳои дигари зада тувайлӣ мебошанд ва хусусияти иловагӣ доранд. Аз ҳамин рӯ, ин вазифаҳо барои зада ҳатмӣ нестанд, аммо вазифаҳои умумӣ ҳатмианд ва агар зада дар забон мавҷуд бошад, (забонҳое ҳам ҳастанд, ки задаи калима надоранд, масалан, забони французӣ), вай ҳатман бо ин вазифаҳо молик аст. Вазифаи асосии зада аз моҳияти муҳобироти забон ва сатҳи чиҳати овозӣ дар он сар мезанад: вазифаи задаи калима мисли дигар ҳодисаҳои овозӣ фароҳам овардани мубодилаи афкор, яъне ташкили воҳидҳое мебошад, ки ба воситаи онҳо муҳобира амалӣ мегардад. Аммо дар баробари ин вазифаи асосӣ зада метавонад вазифаи хусусӣ ҳам дошта бошад. Вазифаҳои хусусии зада, чи тавре ки зикр шуд, хусусияти милли доранд ва ба қонунҳои дохилии забонҳои конкретӣ вобастаанд.

Яке аз ҳамин вазифаҳои хусусии задаи тоҷикӣ вазифаи ҳудудмуайянкунӣ (таҳдидӣ) мебошад, ки онро бисёр муаллифон қайд кардаанд.

Чи тавре ки маълум аст, зада дар баъзе ҳиссаҳои нутқ: исм, сифат, шумора, ҷонишин, феъл (шаклҳои ғайритасрифӣ), баъзе зарфҳо дар ҳиҷои охир, дар шаклҳои тасрифӣ феъл, баъзе зарфҳо ва ғ. дар ҳиҷои аввал меояд ва бинобар ҳамин метавонад ҳамчун нишонани фонетикӣ барои муайян кардани ҳудуди (охир ва аввали) калимаҳои истифода шавад. Аммо задаи калимаи тоҷикӣ дар ин вазифа кам истифода мешавад, зеро дар ҷараёни нутқ калимаҳои ҳиҷои охирашон заданок морфемаҳои гуногуни беада қабул карда, задаро аз ҳиҷои охир дур мекунанд ва иҷрои вазифаи ҳудудмуайянкунӣ имконнопазир мегардонанд. Масалан, порчаи зеринро мегирем: «Кашфи ҳаматарафаи моҳияти асоси

(заминаи) тасвири шоирона чун калиде хизмат хоҳад намуд, ки ба туфайли он олами дониш ва ҷаҳонбинӣ, дараҷаи маҳорат ва ҷиғунагии завқи эстетикӣ суҳанвар хувайдо мегардад»²².

Ба тавре ки дида мешавад, дар ин порча 23 калимаи мустақилмаъноӣ духиҷоӣю бисъёрҳиҷоӣ истифода шудааст, вале дар ҳеҷ кадоми онҳо задаи калима чун нишонҳои ҳудуди онҳо истифода нашудааст: дар сездар калима зада дар ҳиҷоӣ дуҷум аз охир омадааст, калимаҳои дигар, ки дар ҳиҷоӣ охирашон зада доранд (шоирона, дониш, ҷаҳонбинӣ, маҳорат ва суҳанвар) бо задаи синтагматикӣ талаффуз мешаванд ё чун ҷузъҳои номии ҳабар (хизмат ва хувайдо) дар ин мати маркази маъноӣи ҷумларо ташкил дода задаи фразаро қабул кардаанд. Вазифаи ҳудудмуайянкуниро дар забони тоҷикӣ бештар задаи синтагма адо мекунад.

Вазифаи хусусӣи задаи калимаи забони тоҷикӣ инчунин дар он зоҳир мегардад, ки вай барои фарқ кардани гурӯҳҳои лексикӣ ва грамматикӣи калимаҳо истифода мешавад. Ин саҳми задаи тоҷикӣ бештар дар мавридҳои зер ба назар мерасад.

1. Дар фарқ кунонидани воҳидҳои лексикӣ аз грамматикӣ:

а) калимаи мураккаб аз ибора:

калимаи мураккаб:

а) исм:
инсон,
чормағз,
мардикор,

чорсӯ;

б) исм:
дилбар,
номанавис,
бозубанд,

в) сифат:
чортабақа,
якдил,
сеғуша,
дучон,
яктан,

ибора:

ибораи номӣ:
ин сон,
чор мағз,
марди кор,

чор сӯ;

ибораи феълӣ:
дил бар,
нома навис,
бозу банд;

ибораи номӣ:
чор табақа,
як дил,
се ғуша,
ду чон,
як тан ва ғайра.

²² Раҳим Мусулмонкулов. Фурӯғи шеъри ҷаҳонпарвар. Душанбе, «Ирфон», 1984, с. 5.

г) сифат:
 сурудҳои,
 ҳадашинос,
 қадрдон,
 гилембоф,

феъли амр:
 суруд хон,
 қадр дон,
 ҳад шинос,
 гилем боф ва диг.

д) ҷонишин:
 ҳамин,
 ҳамон,
 чунин,
 чунон,

ибораи ҷонишинӣ:
 ҳам ин,
 ҳам он,
 чун ин,
 чун он ва ғайра.

Дар мисолҳои боло зада ба сифати яке аз воситаҳои асосии фарқ кардани ибора аз калимаи мураккаб истифода шу-
 дааст: агар ду ҷузъи мустақилмаъно бо як зада талаффуз
 шаванд, як калимаро ташкил медиҳанд ва агар ҳар ду ҷузъ
 бо зада гуфта шаванд, ибора ба вуҷуд меояд.

Зада дар забони тоҷикӣ барои фарқ кардани ҳиссаҳои
 нутқ низ истифода мешавад. Ин хусусияти зада дар фарқ
 кунонидани ҳиссаҳои нутқи зер зоҳир мегардад:

1. Барои фарқ кардани исм аз феъл:

а) исм:
 омад /омади кор/
 суруд /суруди хофиз/
 бозгашт /бозгашти мо/
 гузашт /гузашти рӯзгор/

феъли замони гузашта:
 омад /Барот омад/
 суруд /хофиз суруд/
 бозгашт /ӯ бозгашт/
 гузашт /дарс гузашт/ ва ғ.

б) исм:
 гузар /гузари поён/
 барор /барори кор/
 дарав /дарави гандум/
 андоз /андози ҳарсола/

сиғаи амр:
 гузар,
 барор,
 дарав,
 андоз ва амсоли ин.

2. Барои фарқи сифат аз феъл:

сифат:

равон /сарви равон/
 сӯзон /дили сӯзон/
 тобон /моҳи тобон/
 хандон /гули хандон/
 ларзон /дасти ларзон/

сиғаи амр:

равон,
 сӯзон,
 тобон,
 хандон,
 ларзон ва диг.

3. Барои фарқ намудани феъли ҳол аз феъли амр:

феъки ҳол:

феъли амр:

бозикунон
роҳравон
табассумкунон
гапзанон
ишоракунон

бозӣ кунон,
роҳ равон,
табассум кунон,
гап занон,
ишора кунон ва ғайра.

Ҳамин саҳми задаро дар фарқ кунонидани исм аз қонишин /кирб: киро, чарб: чаро/, сифат аз нидо /ало: ало/, исму аз нидо /офарин: офарин/, сифат аз зарф /расо-расо/ ва ғайра мушоҳида кардан мумкин аст²³.

ОҲАНГ

1. Мафҳуми оҳанг

Алокаи забони аъзоёни ҷамъият дар шакли муҳобира (ба якдигар дар бораи ҳодисае, воқеае хабар додан, аз якдигар дар бораи ягон ҳодиса, воқеа, хусусият ё аломати номаълум маълумоте ба даст овардан, ҳамдигарро ба иҷрои коре ангезондан) амалӣ мегардад. Воҳиди хурдтарини муҳобира **гуфтор** аст.

Гуфтор воҳидест, ки як фикри томо мефаҳмонад ва аз лиҳози грамматикӣ қомилан мутаҷаллил аст. Гуфтор ду ҷиҳат дорад: а) маъноӣ ё ҷиҳати ифодашаванда ва б) воситаи ифодаи ин маъно—овозҳо (дар шакли ҳатфӣ—ҳарфҳо)—ифодакунанда. Аммо силсилаи овозҳои паиҳамомада /масалан, дар ҷумлаи Занг зада шуд/ ҳанӯз маъноеро, фикреро ифода намеkunанд. Ин силсилаи овозҳо /ё ҳарфҳо/ танҳо дар сурате ягон маъно (фикре)-ро ифода карда метавонанд, ки бо ягон оҳанг /пурсиш, ангезиш, аҳбор ва ғ./ талаффуз шаванд:

1. Занг зада шуд.
2. Занг зада шуд?
3. Занг зада шуд!

Ҷумлаҳои овардашуда таркиби якхелаи лексикӣю грамматикӣ доранд, аммо бо оҳанги худ фарқ мекунанд ва ба

²³ Дар ин бора муфассалтар ниг.: Т. Хаскашев. Роль ва вазифаи забон дар калма дар забони тоҷикӣ. — Дар маҷ.: Масъалаҳои забон ва адабиёт, к. I—II, Душанбе, УДТ ба номи В. И. Ленин, 1975, с. 275—286.

туфайли он маъноҳои гуногун /ахбор, пурсиш ва хитоб/-ро ифода менамоянд.

Таъбири оҳанги гуфтор маънои ҷумла ва мароми онро низ таъбир медиҳад:

4. Ман аз шумо мепурсам.

5. Ман аз шумо мепурсам.

6. Ман аз шумо мепурсам.

Вобаста ба таъбир ёфтани мароми гуфтор ва маркази маъноӣ оҳанги ҷумла (задаи таъкид) ин ҷумлаҳо бо пурсишҳои гуногун: Ман чӣ кор мекунам? /...мепурсам/. Ман аз кӣ мепурсам? /...аз шумо.../ ва Кӣ аз шумо мепурсад? /Ман.../ ҷавоб дода, маъноҳои мухталифро ифода мекунанд.

Ҷумлаҳои дорони таркиби лексикӣ грамматикӣ гуногун метавонанд оҳанги монанд дошта бошанд:

7. Дарс сар шуд.

8. Маҷлис ба охир расид.

9. Дониш қувваи бузург аст.

Чунин новобастагии оҳанг ба таркиби лексикӣ грамматикӣ гуфтор хусусияти мустақилияти (мухтории) онро дар низоми фонологии забон далолат мекунад.

Оҳанг аз ҷумлаи воҳидҳои забарзаҷирини фонетика аст. Вай хусусияти пайдарпай надорад ва гуё ба болон воҳидҳои тайёр-ҷумлаҳо «илова» шуда, онҳоро аз нуқтаи назари фонетикӣ муҳабироти муташаккил месозад. Вале чунин «иловашавӣ» ҳатмист, зеро мавҷудияти ҷумла ҳамчун воҳиди томи муҳабира ба оҳанг вобаста аст. Оҳанг дар ҳар ду шакли мавҷудияти гуфтор (шифоҳӣ ва ҳатӣ) зоҳир мегардад.

Дар нутқи шифоҳӣ ба туфайли шакли овозиаш оҳанг равшантар зоҳир мешавад ва гуногунрангу бойтар аст. Ҳар як ҷумла дар нутқи овозӣ метавонад тобишҳои гуногуни маъноро ифода карда, ҳелҳои сершумори оҳангӣ дошта бошад, аммо ҳамеша тобишҳои оҳангии як ҷумла аз тобишҳои оҳангии ҷумлаи дигар фарқ мекунанд. Сабоб ҳамин аст, ки баъзе забоншиносон оҳангро ҳоси нутқи овозӣ медонанд. Аммо чунин фаҳмиши оҳанг маҳдуд ва яктарафа аст, зеро ҳар як ҷумлаи матнӣ ҳатӣ имконияти дер ё зуд ба шакли овозӣ табдил шудан дорад. Дар ин маврид ҷумла (матн) танҳо дар сурате дуруст фаҳмида мешавад, ки хонанда маъно ва оҳанги дар он ҷо кардаи нависандаро дуруст фаҳмад ва хонад.

Дар нуқтаи ҳатӣ оҳанг ба воситаи аломатҳои китобат (нуқта, вергул, аломатҳои пурсиш, амр, ахбор ва ғ.) ифода мешавад, зеро ... ҳамаи аломатҳои китобат мувофиқан ба

вазифаи худ аз зарурати таҷзияи ҷараёни нутқ ва оҳанг пайдо шудаанд²⁴. Имрӯз барои таҷзияи ҷараёни нутқ на танҳо нукта, вергул, нуктавергул, қавсҳо, сари хат, тире, дунукта, аломатҳои ахбор, пурсиш, амру хитоб, ҳатто ҳарфҳои қалон (ки таърихан бо сари хат алоқаманд буданд ва имрӯз ҳам чун яке аз воситаҳои ҷудо кардани як ҷумла аз ҷумлаи дигар истифода мешаванд) ба қор бурда мешаванд. Масалан, тире метавонад ҷумларо ба ду қисм—мубтадои психологӣ (тема) ва хабари психологӣ (рема) ҷудо созад:

10. Китоб-манбаи дониш ۵

11. Манбаи дониш—китоб.

Аломатҳои китобат ваҳдати синтаксисии порчаҳои гуногунро ифода мекунанд. Барои ифодаи яклухтии воҳидҳои хурдтар вергулу нукта истифода шавад, барои муттаҳид сохтани воҳидҳои калонтар (ҷумлаҳои мураккаб, бандҳои синтаксисӣ) нукта ва абзац хизмат мекунанд. Ҳар ду навъи воҳидҳои синтаксисӣ ҳамчунин метавонанд тавассути қавсҳо, нуктавергул, дунукта, аломатҳои саволу хитоб ва ғайра муттаҳид гарданд ва ҷудо шаванд.

Баъзе аломатҳои китобат хусусияти умумии воҳидҳои синтаксисӣ: хусусиятҳои ахборӣ /ба воситаи аломати нукта/, пурсишӣ /аломати савол/, амрӣ ва эҳсосоти гуногунро /аломати хитоб/ ифода мекунанд ва ғайра. Танҳо ба воситаи оҳанг, ки дар хат инъикос намешавад, мо нуктаҳои охири ҷумлаҳои таркиби бандро аз нуктаҳои охири банд фарқ мекунем. Маҳз оҳанг бофти /контексти/ овозии ҷумларо, яъне он чизеро, ки дар унсурҳои лексикӣ грамматикӣ инъикос намешавад, ба вучуд меорад, зеро модалияти ҷумла, ақидаю андеша ва муносибати гуногуни гуёнда нисбат ба предмету мавзӯи баҳс, нисбат ба ҳамсӯҳбат маҳз ба воситаи оҳанг ифода мешаванд. Аз ҳамин рӯ, маъно, ки оҳанг ифода мекунад, баъзан акси маънои умумии воҳидҳои лексикӣ грамматикӣ таркиби ҷумла аст: Китобро овардӣ? — Ҳа, овардам! /Яъне, не, наовардам/. Дар чунин мавридҳо муҳим он нест, ки қӣ мегӯяд ва қӣ мегӯяд, балки муҳим он аст, ки қӣ тавр (бо кадом оҳанг) мегӯяд.

Ба туфайли имкониятҳои фаровонаш дар ифодаи тобишҳои мухталифи модалӣ оҳанг навъҳои гуногун дорад. Ҳар як ҷумларо бо оҳангҳои пурсиш, ахбор, хоҳиш, амр, хитоб, ангезиш, нақл, тааҷҷубу таҳайюр, таъкиду хоҳиш, огоҳию таҳдид, илтиҷою супориш, маслиҳат, бетарафияу ҳавасмандӣ,

²⁴ П. В. Щербачева. Теория русского письма. Л., 1983, с. 128.

нидо, инкор, даъват, мукоиса ва ғайра гуфтан мумкин аст. Бо вучуди сершуморӣ ва гуногунии навъҳои оҳанг ҳамаи онҳо чанд типҳои асосиро ташкил медиҳанд. Ин типҳои асосӣ барои ҳамаи соҳибони забон қомилан фаҳмо ва умумӣ буда, мубодилаи афкори байни онҳоро таъмин менамоянд. Тобишҳои дигари оҳанг, ки ба хусусиятҳои фардии нутқ, муҳити матни нутқ ва ғайра вобаста мебошанд, зухуроти гуногуни ҳамаин типҳои асосианд. Мавҷудияти типҳои асосӣ имконият медиҳад, ки мо онҳоро аз зухуроти тобишҳои сершуморашон ҷудо карда, тазодҳои просодиро дар низоми оҳангии забон ошкор созем ва системаи фонологии забонро пурратар баён кунем.

Оҳанг ҳамчун ҳодисаи овозии забон ду ҷиҳати омӯзиш дорад: а) ҷиҳати муҳобиротӣ (коммуникативӣ) ва б) ҷиҳати эҳсосӣ (эмфатикӣ).

Агар дар ҷиҳати муҳобиротӣ саҳм ва имкониятҳои оҳанг дар ифодаи маъноҳои гуногуни муҳобира (хабар, пурсиш, амр, нотамомии фикр) ва воситаҳои фонетикӣ ташкили онҳо таҳқиқ шавад, дар ҷиҳати эҳсосӣ имконияти ба воситаи оҳанг ифода шудани эҳсосоти руҳии гуянда — қаҳр, ғазаб, хурсандӣ, тааҷҷуб ва ғайра омӯхта мешавад.

Ҷиҳати дуҷуми оҳанг ҳамеша бо маънои умумии ҷумла вобаста нест, зеро бо вучуди маъно ва оҳанги умуминаш (масалан, мисоли Маҷлис сар шуд) ҷумла метавонад бо тобишҳои таассуф, қаҳр, тааҷҷуб, таъкид, хурсандӣ ва ғайра талаффуз шавад ва ин ба маънои умумии ҷумла халал намерасонад. Ба чунин мустақилияти ҷиҳати дуҷумаш нигоҳ накарда аспекти ифоданокӣ оҳангро мавҷӯи баҳси илми забоншиносӣ медонанд, зеро он бо категорияи модалият, ки ҳеҷ як навъи ҷумла аз он ғориф нест, вобастагӣ дорад.

Бо вучуди тафовути бисёр возеҳи ин ду ҷиҳат баъзе забоншиносон оҳангро ҳодисаи субъективӣ мешуморанд ва мегӯянд, ки ҳар кас оҳанги хоса дорад, зеро як матнро хонандагон гуногун ба таври мухталиф мехонанд.

Аммо бояд дар хотир дошт, ки хониши гуногуни матн натиҷаи фаҳмиши мухталифи он аст. Ҳар як ҷумларо бо чанд оҳанг талаффуз қардан мумкин аст, вале дар чунин мавридҳо маъно бетағйир намеронад. Ғайр аз ин оҳангҳои гуногуни фардии талаффузи ҷумла (мисли талаффузи фонемаҳо, ҳичоҳо ва ғ.) моҳияти фонетикӣ типҳои асосии оҳанги умумии онро тағйир дода наметавонанд. Онҳо танҳо ба оҳанги асосӣ, ки барои ягон забон хос аст, илова мешаванду бас.

«Оҳангро ҳодисаи субъективӣ пиндоштан, — менависад

Л. Р. Зиндер, — ба инкори вазифаи забони он бурда мерасонад, зеро ходисаи субъективӣ, ходисае, ки мохияти ҷамъияти надорад, арзиши забоншиносӣ дошта наметавонад. Комилан воҳеҳ аст, ки инкори вазифаи забони оҳанг номумкин мебошад, зеро ин амр муҳолифи ҳақиқат аст. Агар наво ҳодисаи субъективӣ мебуд, мо онро фаҳмида наметавонистем. вақте ки мо онро дарк мекунем ва мефаҳмем, яъне онро бо маънои муайян алоқаманд медонем, мавҷудияти вазифаи (маъноӣ) объективии лингвистии онро низ тасдиқ мекунем»²⁵.

Оҳанг аз ҷумлаи ҳодисаҳои сервазифаи фонетика мебошад. Вай пеш аз ҳама яке аз **воситаҳои асосии фарқ кунонидани типҳои асосии гуфтор аст**. Вобаста ба мақсади гуфтор се типҳои асосии он фарқ карда мешаванд.

12. Қишту кори баҳорӣ ба охир расид /гуфтори ахборӣ/.

13. Шумо аз таътил кай баргаштед? /гуфтори пурсишӣ/.

14. Машғулиятро соати даҳ сар кунед! /гуфтори амрӣ/.

Оҳанг дар фарқ кунонидани типҳои гуфтор бо воситаҳои лексикӣ грамматикӣ ҳамкорӣ мекунад, аммо гоҳо ин вазифаро мустақилона низ иҷро карда метавонад:

15. Қашидани сигорро тарк кард.

16. Қашидани сигорро тарк кард?

17. Қашидани сигорро тарк кун!

Воситаи ягонаи фарқ кунонидани ин се навъи гуфтор оҳанг (дар мисоли сеюм дар якҷоягӣ бо сифаи хабарӣ) мебошад.

Дар фарқ кунонидани типҳои асосии гуфтор ҳамаи унсурҳои оҳанг иштирок дошта бошанд ҳам, роли асосиро наво мебозад. Навъҳои гуногуни гуфтор на танҳо аз рӯи баландии умумии лаҳни асосии овоз, балки аз рӯи тарзу ҷои тағйирёбӣ, самту суръати дигаргуншавии наво фарқ мекунанд. Тағйирёбии наво тарҳҳои гуногуни оҳангро ба вучуд меорад.

Се типҳои асосии муҳобира — хабар, пурсиш ва амр аз рӯи тарҳҳои оҳанги худ фарқ кунанд ҳам, дар байни типҳои оҳангу типҳои ҷумла мувофиқати том дида намешавад.

Оҳанг ба сифати воситаи ифодаи алоқаи синтаксисӣ низ истифода мешавад.

Вазифаи синтаксисии оҳанг дар ҷумлаҳои мураккаб равшантар зоҳир мешавад. Дар ин маврид оҳанг дар якҷоягӣ бо воситаҳои дигари грамматикӣ дараҷаи алоқамандии компонентҳои ҷумларо ифода мекунад. Агар воситаҳои грамматикӣ тарзи алоқа, яъне муносибатҳои маъноии байни компо-

²⁵ Л. Р. Зиндер. Общая фонетика. Изд. второе, М., 1979, с. 268.

нентҳои ҷумларо ифода намоянд (муносибатҳои замон, сабаб ва ғайра), оҳанг ин алоқаҳоро бевосита ифода намекунад, балки дараҷаи алоқамандии компонентҳои ҷумларо нишон медиҳад. Алоқаи наздики қисмҳои ҷумлаи мураккаб (вобастагии бештари байни онҳо) дар баландшавии наво дар ҳиҷои охири синтагмаи ибтидоӣ ва мавҷудияти таъфиси кӯтоҳмуддат, алоқаи сустрари қисмҳои ҷумлаи мураккаб (вобастагии камтари қисмҳо) дар пастшавии наво дар охири компоненти якум ва таъфиси нисбатан тӯлонӣ зоҳир мешавад:

18. Загн зада шуд. Ҳама ба синф даромаданд.

19. Загн зада шуд, ҳама ба синф даромаданд.

20. Загн ки зада шуд, ҳама ба синф даромаданд.

Саҳми оҳанг дар ифодаи алоқаи синтаксисии калимаҳо маҳз дар мавридҳои калон мебошад, ки омониҳои грамматикӣ фаҳмиши ҷумларо душвор месозад. Дар ҷунии мавридҳои оҳанг алоқамандона бо контексти умумӣ маъноӣ ҷумла ва ҳамзамон бо он шабақаи муносибатҳои алоқаҳои синтаксисиро муайян менамояд.

Оҳанг яке аз воситаҳои муҳими ифодаи муносибатҳои мантиқии ҷумла мебошад.

Аз нуқтаи назари оҳанг дар ҳар як ҷумла маркази маъноӣ мавҷуд аст ва ин қисми ҷумла ҳамчун қисми муҳими он ба қисмҳои дигараш муқобил меистад. Ду ҷумлаи аз нуқтаи назари мароми гуфтор ва таркиби лексикӣ монанд вобаста ба таҷзияи маъноӣ (вобаста ба он ки кадом аъзойишон хабари маълум ва кадомашон хабари навро ифода мекунад) семантикаи гуногунро молик мегарданд.

Дар ҷудо кардани хабари маълум аз хабари номаълум воситаҳои дигари грамматикӣ (масалан, тартиби калима) иштирок мекунанд, аммо дар ҳар сурат дар ҷудо кардани маркази маъноии гуфтор (предикати мантиқӣ) ва фарқ кардани он аз қисмҳои дуҷумлараҷа (субъекти мантиқӣ) оҳанг воситаи асосӣ мебошад. Оҳанг ин вазифаи худро ба воситаи яке аз унсурҳои — задаи таъкид иҷро мекунад. Задаи таъкид ба воситаҳои дигари грамматикӣ нигоҳ накарда метавонад хабари навро (маркази маъноиро) аз хабари маълум ҷудо кунад. Дар ин маврид тартиби калима тағйир намеёбад:

22. Ман аз дӯстам нома гирифтаам.

23. Ман аз дӯстам нома гирифтаам.

24. Ман аз дӯстам нома гирифтаам.

25. Ман аз дӯстам нома гирифтаам.

Дар ин мисолҳо воситаи асосие, ки ин ҷумлаҳоро фарқ

мекунонад, оҳанг, яъне ҷои гуногуни задаи гаъкид ва вобаста ба он тағйирёбии тарҳи умумии оҳанги онҳо мебошад.

Ташкил ва таҷзияи ҷараёни нутқ вазифаи дигари оҳанг мебошад.

Ҷараёни муттасили нутқ аз воҳидҳои гуногуни оҳангӣ (синтагма, фраза ва ғайра) ташкил мешавад. Оҳанг, аз як тараф, ин воҳидхоро ба таври фонетикӣ муташаккил мекунад, аз тарафи дигар, онҳоро аз ҳамдигар ҷудо месозад²⁶. Ин вазифаи оҳанг дар он зоҳир мешавад, ки ҳар як навъи гуфтор, фраза бо ёри воситаҳои муайяни оҳангӣ ташкил мешавад ва ба туфайли ҳамин тафовути оҳангӣ аз фразаи дигар фарқ мекунад, ҷудо мешавад. Дар ташкил ва таҷзияи синтагмаҳо низ оҳанг саҳми асосӣ дорад.

Оҳанг яке аз воситаҳои ташкили нутқи ифоданок мебошад.

Ҳар як типии асосии гуфтор ғайр аз маъноии умумии худ (аҳбор, пурсиш ё амр) муносибати ғўяндаро ба предмети гуфтор низ ифода менамояд. Ғўянда метавонад дар бораи ин ё он факт бо хурсандӣ ё андӯх нақл кунад ё пурсад, шунавандаро ба иҷрои коре бо шикеб ё мулоимат водор намояд. Воситаи асосии ифодаи муносибати ғўянда ба предмети гуфтор оҳанг аст.

Тобишҳои маъноии эмоционалине, ки ба воситаи оҳанг ифода мешаванд, басо гуногун ва сершуморанд, аммо ҳамаи онҳо ду гуруҳи асосиро ташкил медиҳанд: а) маъноҳои гуногуни эмоционалӣ: шубҳа, афсӯс, ҷиддият, даъват ва маъноҳои дигар; б) тобишҳои маъноии ҳолати рӯҳӣ. Фарқи байни ин ду навъи маъноии эмоционалӣ гоҳо ба ёри воситаҳои лексикӣ ифода мешавад: маъноҳои эмоционалиро бештар ҳиссаҷаҳою нидоҳои: афсӯс, э кош, албатта, ҳатман, баҳ-бах, э, вой, э, вое, хайрият-е, ура, вох, оббо, аҷаб ва амсоли инҳо ифода кунанд, тобишҳои маъноии эмоционалӣ дар ремаркаҳои муаллиф ифода мешаванд. Ман ўро кайҳо боз фаромӯш кардам! — гуфт бо овози маҳзун Саттор.

Фарқи дигари ин ду навъи маъноии эмоционалӣ дар он аст, ки маъноҳои эмоционалӣ хусусияти миллӣ доранд ва дар забонҳои гуногун бо ёри воситаҳои мухталиф (лексикӣ, фонетикӣ) ифода мешаванд, аммо тобишҳои эмоционалӣ умумӣ мебошанд.

Аз ҷиҳати ташкили оҳангӣ низ ин ду навъи маъно фарқ мекунанд. Маъноҳои эмоционалӣ ба туфайли семантикаи хо-

²⁶ Ин масъала дар фаслҳои баъдина батафсилтар баён мешавад.

сашон дорон типҳои махсус (навъҳои эмоционалӣи типҳои асосии оҳанг) мебошанд, тобишҳои эмоционалӣ, ки ба таври ногаҳон пайдо мешаванд, дар тарҳи умумии оҳанг тағйирот ба амал меоранд. Дар ташкили оҳанги маъноҳои эмоционалӣ ҳамаи унсурҳои оҳанг: танин, тамдид, наво ва ғ. сахм доранд, аммо оҳанги тобишҳои эмоционалӣ бештар тавассути танин, интенсивӣ ва тамдид ташкил мешавад.

Дар фраза калимаҳо дараҷаи гуногуни ифоданокӣ доранд. Барои фарқ кунонидани калимае, ки бо сабабе бори бештари эҳсосӣ дорад, **задаи эмфатикӣ** истифода бурда мешавад. Задаи эмфатикӣ хоси нутқи эмоционалӣ буда, бо унсурҳои фонетикӣ худ аз задаҳои дигари фраза фарқ мекунад.

2. Моҳияти фонетикӣи оҳанг

Оҳанг моҳиятан воҳиди мураккаб аст. Вай маҷмӯи воситаҳои фонетикӣе мебошад, ки дар ташкили оҳанги типҳои асосии гуфтор (ахбор, амр, ангезиш ва хитоб) ширкат варзида, онҳоро аз ҳамдигар фарқ мекунонд.

Забоншиносон дар масъалаи муқдори ин воситаҳо ҳамфикр нестанд, аммо ақсарияти онҳо дар ташкили оҳанги навъҳои асосии мухобира иштироки панҷ унсурӣ зерро қайд мекунад: а) **наво** — зудии лапшиши садопардаҳо ё ҳаракати (пасту баландшавии) лаҳни асосии овоз ҳангоми талаффузи ягон ҷумла (унсуре савтӣ ё лаҳнӣ), б) **тамдид** — вақте, ки дар талаффузи ин ё он порчаи овозӣ сарф мешавад (унсуре суръат), в) **танфис** — қатъ гардидани талаффуз бинобар эҳтиёҷоти физиологӣ (нафасгирӣ), г) **қувва** — тавоне, ки дар талаффузи овозҳо сарф мешавад (унсуре қуввагӣ ё динамикӣ) ва д) **танин** — сифати талаффузи овозҳо (унсуре сифатӣ).

Воситаҳои зикршуда **унсурҳои фонетикӣи оҳанг** номида мешаванд.

Унсурҳои фонетикӣи оҳанг алоҳида амал намекунонд. Ҳамаи онҳо барои адои як вазифа — ташкили оҳанги нутқ, хизмат мекунонд. Оҳанги типҳои асосии мухобира дар натиҷаи ҳамкориҳои бисёр мураккаби ҳамаи унсурҳо ташкил мешавад. Ҳамаи унсурҳои оҳанг (ғайр аз танфис) ҳамеша дар мухобира мавҷуд мебошанд, зеро талаффузи ҳар як порчаи овозӣ бе танину наво ва қувваю вақти муайян имконнопазир аст.

Ҳамкориҳои унсурҳои оҳанг дар такмили истеъмоли ҳам-

дигар ҳангоми амалӣ шудани ягон вазифаи оҳанг ошкор мегардад. Масалан, барои таҷзияи оҳангии матн танфис воситаи асосӣ мебошад, аммо дар амалӣ гардонидани ин вазифа танфисро маъмулан тамдид ва наво ҳамроҳӣ мекунад: ҳар як синтагмаи тақтеъшуда ба ҷуз танфис бо дарозии бештар ва навои баландтари (ё пасттари) ҳиҷои охири заданокаш фарқ мекунад. Тағбироти муҳимтарини тарҳи оҳанг одатан дар ҳиҷои заданоки фраза (ё синтагма) ба амал меояд, вале ин ҳиҷоро дар бештари мавридҳо навои баланд ҳамроҳӣ мекунад.

Бо вучуди вазифаи муштарак ва ҳамкориҳои бисёр зичашон унсурҳои оҳанг дар қараёни нутқ дорои мустақилият буда, хусусияти хос доранд ва вазифаҳои гуногунро адо мекунад.

а) **Наво** — муҳимтарин унсурҳои оҳанг аст. Наво дар забонҳои ғайрилахнӣ (ғайритонӣ), ки забони тоҷикӣ аз ҷумлаи онҳост, барои фарқ кунонидани воҳидҳои занҷирӣ (фонемаҳо) бисёр кам истифода мешавад. Наво хусусияти умумибашарӣ (универсалӣ) дошта, ҳамчун унсурҳои оҳанг дар забонҳои сершумору гуногун истифода мешавад. Сабаб ҳамин аст, ки баъзе забоншиносон дар зерин мафҳуми оҳанг (дар фаҳмиши танги оҳанг) танҳо навро мефаҳманд.

Ба туфайли имкониятҳои фаровонаш наво дар забонҳои вазифаҳои зиёдеро адо мекунад.

Наво дар забони тоҷикӣ низ яке аз унсурҳои сервазифаи оҳанг аст.

а) Вай дар якҷоягӣ ба танфис яке аз воситаҳои асосии таҷзияи қараёни нутқ аст. Сарҳади синтагмаҳо ба воситаи шикасти тарҳи умумии наво (аз авҷ ба пастшавӣ ва аз пастшавӣ ба авҷгирӣ майл кардан, аз ибтидои паст ба интиҳои баланд табдил ёфтан) муайян карда мешавад. Наво дар алоҳидагӣ (дар сурати мавҷуд набудани танфис) низ сарҳади синтагмаҳоро муайян мекунад. Масалан, дар ҷумлаи «Мачлис ба охир расид» синтагмаи аввал (мачлис) тавассути авҷи навои ҳиҷои заданокаш аз синтагмаи баъдина ҷудо мешавад. Дар ин маврид навро танфисе, ки баъд аз синтагмаи якум воқеъ мегардад, ҳамроҳӣ мекунад.

б) **Наво** дар айни замон яке аз воситаҳои асосии алоқаманд кардани қисматҳои гуногуни нутқ (фразаҳо ва синтагмаҳо) низ мебошад. Масалан, баландшавии наво дар охири ягон синтагма (ё фраза) на танҳо оҳанги пурсиширо далолат мекунад, балки шоҳиди нотамоӣ ва алоқамандии ин синтагма (ё фраза) бо синтагмаи (фразаи) баъдина низ мебошад:

26. Анҷоми кор — соати шаш.

27. Китоб манбаи дониш аст.

в) **Наво воситаи асосии фарқ кунонидани типҳои асосии мухобиротии ҷумла мебошад.** Ҷумлаҳои: 28. Китобро хонд. 29. Китобро хондӣ? 30. Китобро хон! таркиби якхелаи грамматикӣ лексикӣ доранд (ба истиснои бандакҳои феълӣ), аммо ба тӯфайли гуногунии наво онҳо маъноҳои мухталиф — ажбор (28), пурсиш (29) ва амр (30)-ро ифода мекунанд.

г) **Наво дар якҷоягӣ бо унсурҳои дигари оҳанг барои ифодаи муносибатҳои мантиқии ҷумла, фарқ кунонидани хабари маълум аз наво ва ташкили маркази маъноӣ оҳангии ҷумла истифода мешавад.** Маркази маъноӣ ҷумла дар ҳар қисмати ҷумла, ки қарор гирад, ҳамеша навои баланд дорад:

31. Модар аз духтар пурсид.

32. Модар аз духтар пурсид.

33. Модар аз духтар пурсид.

Наво дар ифодаи тобишҳои гуногуни модалӣ эҳсосоти низ саҳми қалон дорад.

Дар ташкили оҳанги типҳои асосии мухобира ғайр аз самти ҳаракати наво қисмҳои гуногуни тарҳи умумии он, хусусиятҳои дигари тарҳи умумии наво низ иштирок карда, вазифаҳои гуногунро адо мекунанд. Муҳимтарини ин хусусиятҳо инҳо мебошанд: а) самти ҳаракати наво; б) шакли ҳаракат; в) фосилаи байни нуктаҳои авҷ ва пастшавии наво дар тарҳи умумии наво, фосилаҳои мусбат (авҷгирии наво) ва манфӣ (пастшавии наво); г) ҳудуди (диапазони) авҷгирӣ ва пастшавии наво дар ягон порчаи нутқ, д) суръати пасту баландшавии наво ва ғайра.

Самти ҳаракати наво одатан барои фарқ кунонидани типҳои асосии мухобира истифода мешавад. Дар ин маврид наво метавонад болорав, пастшав, болорави пастшав ва ғ. бошад. Ҳаракати наво ба боло ё поён метавонад дар шаклҳои гуногун (барҷаста, гунбадшакл, зинмонанд ва ғ.) сурат гирад. Чунин шаклҳои ҳаракати наво бо мақсадҳои гуногун истифода мешаванд. Масалан, ҷумлаҳои: 34. Салим омад? 35. Аҳмад чӣ? бо оҳанги пурсиш гуфта мешаванд, аммо шакли (тарзи) авҷгирии наво дар онҳо як хел нест.

Агар навои ду ҷумла самт ва шакли монанд дошта бошад, онҳо метавонанд **бо фосила** фарқ кунанд. Масалан, дар бисёр забонҳо, аз ҷумла дар забони русӣ, оҳанги нотаи аз оҳанги пурсиш бо фосилаи камтари навои худ, бо авҷи камтари наво дар ҳиҷои заданок фарқ мекунанд.

Худуди (диапазони) авҷгирию пастшавии наво дар тӯли воҳидҳои нисбатан калонтар (масалан, дар худуди синтагма, фраза ва ғ.) ба назар гирифта мешавад. Маъмулан, наво дар синтагмаҳои аз нуқтаи назари ягон лаҳзаи нутқ (маъно) муҳим худуди васеи тағйирёбии дорад, аммо дар аъзоҳои иловагии ҷумла худуди тағйирёбии наво тангтар мешавад.

Суръати тағйирёбии наво боиси ба таври ҳамвор ё нишеб сурат гирифтани ҳаракати наво мегардад. Масалан, яке аз хусусиятҳои оҳанги пурсиши умумӣ ин аст, ки наво дар ҳиҷои задански предикати пурсиш якбора авҷ мегирад. Масалан, ҷумлаи 36/ Мудир омад? дар забони тоҷикӣ ду тарзи талаффуз дорад: вобаста ба мақсади пурсиш наво метавонад дар ҳиҷои аввал (дар сурати тасдиқ кардани омадани мудир) ё дар ҳиҷои дуюм (ҳангоми муайян кардани омадан ё наомадани мудир) баланд шавад. Оҳанги ин ҷумла дар мавриди дуюм бо он фарқ мекунад, ки наво бо суръати бештар ва якбора баланд мешавад.

Унсурҳои зикршудаи наво дар таҷкили оҳанги забонҳои мухталиф саҳми гуногун доранд.

Хусусиятҳои фардии ғунда, муҳиту лаҳзаи нутқ, контекст, бешубҳа, ба наво ва унсурҳои зикршудааш таъсир расонида, тарҳи умумии онро гуногунирангу сершумор мекунад, аммо ҳамаи навъҳои сершумори наво ду типро асосиро ташкил медиҳанд. Navъҳои дигари наво зухуроти гуногуни ҳамин ду типро асосӣ мебошанд:

а) **навои том**, ки моили пастшавӣ буда, ҳоси синтагмаи ниҳой (охир) аст ва бештар дар охири гуфторҳои ахборӣ, амрӣ ва дар баъзе навъҳои пурсиш истифода мешавад;

б) **навои нотамо**, ки хусусияти боловарӣ дошта, ҳоси синтагмаи ибтидоӣ (аввалӣ ва дохилӣ) буда, бештар дар аввалу мобайн ва гоҳо (дар гуфторҳои пурсиши нотамо) дар охири фраза истифода мешавад.

б. **Танфис** — бурида шудани талаффуз ва дам гирифтани (танаффус) дар байни ду порчаи нисбатан мустақили нутқи овозӣ (дар байни синтагмаҳо, фразаҳо) — унсурҳои дигари оҳанг мебошад. Танфис дар ҷараёни нутқ аз зарурати нафасгирӣ (аз ҳаво пур кардани шушҳо) ба амал меояд, вале ҷои пайдоиши он қомилан тобеи маъно аст: танфис дар он нуқтаи ҷараёни нутқ падида меояд, ки дар он ҷо буриши ҷараёни нутқ мумкин бошад ва ба маъно ҳалале нарасонад. Ҳамин тариқ, танфис аз зарурати физиологӣ пайдо мешавад, аммо нуқтаи ба вуқӯи пайвастанӣ онро маъно муайян мекунад.

Танфис вобаста ба сабабҳои гуногун (ҳаҷму таркиби порчаҳои тактеъшуда, муносибати маъноии байни ин порчаҳо, ифодаи тобишҳои гуногуни маъноҳои эҳсосӣ, модалӣ ва ғайра) дарозии (мӯҳлати) мухталиф дошта метавонад.

Танфис ду навъ дорад: ҳатмӣ ва потенциалӣ.

Танфиси ҳатмӣ аз зарурати ташкили фонетикӣ воҳидҳои нисбатан мустақил: синтагма, фраза, бандҳо ва ғайра пайдо шуда, ду вазифаи ба ҳам алоқамандро адо мекунад: вай, аз як тараф, чараёни нутқро ба порчаҳои нисбатан мустақил ҷудо кунад, аз тарафи дигар, ин порчаҳоро бо ҳам алоқаманд месозад. Масалан, танфис бандҳои ҳаҷман гуногунро (ки аз як ё якҷанд ҷумла иборат мешаванд) дар таркиби матн, ҷумлаҳои алоҳидаро дар таркиби ҷумлаҳои мураккаб ва синтагмаҳоро дар таркиби ҷумлаҳои содда ҷудо месозад ва дар айни замон онҳоро алоқаманд менамояд. Аммо танфиси байни ин воҳидҳо (синтагмаҳо, фразаҳо ва ғ.) як ҳел нест. Маъмулан танфиси байни фразаҳо нисбат ба танфиси байни синтагмаҳо, танфиси байни бандҳо (абзаҷҳои фонетикӣ) нисбат ба танфиси байни фразаҳо дарозтар аст. Умуман, танфис байни фразаҳо ва бандҳо нисбатан монанд ва ҳамвазифа мебошанд, зеро онҳо худуди воҳидҳои нисбатан мустақилу томо ифода мекунанд.

Аз нуқтаи назари оҳанг танфисҳои дохили фраза (гуфтор) рангорангу диққатҷалбкунанда мебошанд, зеро онҳо на танҳо таъзияи фраза (ё гуфтор)-ро таъмин менамоянд, балки хусусияти алоқан маъноии порчаҳои таъзияшударо низ инъикос мекунанд.

Мӯҳлати танфисҳои зикршуда гуногун аст. Тамдиди онҳо метавонад ба тамдиди овози алоҳида ё ҳичо (ҳадди поёнӣ) ё замони талаффузи синтагма ё фраза баробар бошад. Вобаста ба тамдидашон се навъи танфисро фарқ мекунанд: кӯтоҳ, миёна ва тӯлонӣ. Ин се навъи танфис бо унсурҳои дигари оҳанг, ки таъзияи маъноӣ умумии оҳангро таъмин менамоянд, мувофиқат мекунанд²⁷.

Танфис то ҳадде ба дараҷаи алоқамандии порчаҳои тактеъшуда вобаста аст: алоқамандии байни ин порчаҳо ҳар қадар зичтар бошад, танфис ҳамон қадар кӯтоҳтар мешавад ва баръақс. Масалан, дар ҷумлаи мураккаби тобеъ танфиси байни сарҷумла ва ҷумлаи пайрав нисбат ба танфиси байни ду ҷумлаи мустақил дар гуруҳи ҷумлаҳои мураккаби пай-

²⁷ Ниг.: Т. М. Николаева. Интонация сложного предложения в славянских языках. М., 1969, с. 242.

васт кӯтоҳтар аст, зеро алокаи байни сарҷумла ва ҷумлаи пайрав нисбат ба алокаи ду ҷумлаи мустақил зичтар мебошад:

37. Агар ту намеомадӣ, ман мерафтам.

38. Ту наомадӣ ва ман нарафтам.

Танфиси потенциалӣ алоқамандона бо сабабҳои гуногун: лаҳзаи нутқ, сабку ифодаи тобишҳои гуногуни маъно ва ғайра падида меояд. Масалан, агар нутқ дар шароити мавҷуд будани садой зиёди бегона ба вуқӯъ пайвандад, ғуянда маҷбур мешавад, ки қобилияти шунавоии нутқро зиёдтар кунад, яъне нерӯи талаффузро тақвият дода, ҳар як воҳиди овозро равшантар талаффуз намояд. Дар натиҷа ғуянда миқдори зиёди захираи ҳаворо сарф мекунад ва эҳтиёҷи нафасгирӣ пеш меояд. Дар чунин шароит ҷараёни нутқ ба порчаҳои нисбатан кӯтоҳтар таҷзия ва мувофиқан миқдори танфисҳо зиёд мешавад. Ин ҳолат дар мавридҳои махсус (митинг, маҷлис ва ғ.) рӯй медиҳад. Ғуянда бо мақсади таъкиди маънои синтагма пас аз талаффузи равшани он лаҳзае таваққуф мекунад.

Пайдоиши танфис ба бори маъноии порчаи нутқ низ вобастагӣ дорад. Маъмулан, он порчаи нутқе, ки бори бештари маъноӣ дорад, нисбат ба порчаҳои дигар бо суръати камтар талаффуз мешавад, то ки шунаванда маълумоти муҳимро дар тӯли нутқ ҷудо карда дарк намояд.

Танфис алоқамандона бо ифодаи тобишҳои эҳсосотӣ ва эмоционалӣ низ пайдо мешавад. Ғуянда нисбат ба маъноӣ хабар бетараф шуда наметавонад. Вай ҳангоми нутқ ба маъноӣ умумии нутқ метавонад тобишҳои гуногуни маъноӣ (шодӣ, изтироб, ғаму андӯх, таъҷҷуб ва ғайра)-ро илова кунад ва ё як порчаи нутқро аз порчаҳои дигар ҷудо созад. Чунин ҳолат низ гоҳо боиси пайдоиши танфис мегардад. Пайдоиши ногаҳонии танфис метавонад нишонаи наздик шуда истодани ягон хабари муҳим бошад ва ғайра. Гоҳо ҳамин гуна танфисҳо дар ифодаи маъноӣ роли басо муҳим мебошанд.

в. Тамдид /дарозӣ/ — суръати талаффузи порчаҳои нутқи овозӣ (овозҳо, ҳиҷоҳо, калимаҳо ва ғайра) дар воҳиди вақт (мсек) низ яке аз унсурҳои оҳанг мебошад.

Тамдиди овозҳо ба омилҳои гуногун вобаста аст. Дарозӣ ё кӯтоҳ талаффуз шудани овозҳо пеш аз ҳама ба тамдиди ҳуди ҳамсадоҳо вобаста аст. Масалан, ҳамсадоҳои роғи беҷаранг (с, ш, х, ҳ) маъмулаи нисбат ба ҳамсадоҳои сонорӣ (м, н, л, р, й) бо тамдиди бештар талаффуз мешаванд. Там-

диди овозҳо ба овозҳои қамсоя, хусусияти ҳичо (заданокӣ ва беадагӣ, кушодагӣ ва бастагӣ) ва ғайра вобастагӣ дорад. Аммо ҳамаи ин хусусиятҳои тамдид барои ташкили оҳанг аҳамияти надоранд. Онҳо хусусиятҳои овозҳои алоҳида мебошанд.

Суръати хондани лекция, маъруза дар маҷлис ё митинг аз суръати сӯҳбат дар ҳалкаи дӯстон ё дар хона, дар сари дастархон фарқ мекунад. Суръати нутқ ба хусусиятҳои фардин нутқ (тез ё суст гап задан), аудитория (лекция барои 400 кас ё 20 кас) ҳам вобаста аст. Барои оҳанг суръати нисбии нутқ, талаффузи воҳидҳои овзӣ нисбат ба замон — суръати талаффузи ин ё он овоз (ҳичо, калима, синтагма ва ғ.) нисбат ба овозҳои (ҳичоҳои, калимаҳои, синтагмаҳои) дигари ҳамин калима, синтагма, фраза ва ғ., суръати талаффузи ин ё он овоз (калима, синтагма ва ғ.) дар як ҳолати фонетикӣ нисбат ба талаффуз ҳамин овоз (синтагма, фраза ва ғайра) дар муҳитҳои дигари фонетикӣ муҳим мебошад.

Масалан, дар забонҳои ки тамдид барои фонемафарқкунӣ (ва калимафарқкунӣ) истифода намешавад, дароз ё кӯтоҳ талаффуз кардани овозҳо симои умумии фонетикӣ калимаҳоро ҳалалдор намекунад ва аз ҳамин рӯ, тамдиди овозҳо метавонад барои ташкили оҳанги гуфтор истифода шавад. Аз ҷумла, тамдиди овозҳо дар забони тоҷикӣ барои таҷзияи синтагматикӣ истифода мешавад. Ин вазифаи тамдид дар он зоҳир мешавад, ки ҳичои (садоноки) охири синтагмаи тоҷикӣ ҳамеша нисбат ба ҳичоҳои дигари ҳамин синтагма кашидатар гуфта мешавад.

Тағйирёбии суръати нутқ ҳам ба бори маъноии воҳидҳои он вобаста мебошад. Калима ва синтагмае, ки бори бештаре маъноӣ доранд, бо суръати камтар талаффуз мешаванд: талаффузи калимаҳои мустакилмаъно нисбат ба калимаҳои ёрирасон сусттар сураат мегирад.

Тағйирёбии суръат ба сохти синтаксисӣ низ вобаста аст: маъмулан, суръати талаффузи калимаҳо ва ҷумлаҳои истисноӣ, иловагӣ нисбат ба талаффузи ҷумлаҳои пайрав тезтар амалӣ мешавад. Баъзе забоншиносон вобастагии байни суръат /тамдид/ ва тилҳои асосии муҳобиротии гуфторро низ қайд мекунанд: агар гуфторҳои пурсишӣ босуръаттар талаффуз шаванд, гуфторҳои хитобӣ суръати пасттари талаффуз доранд²⁸.

²⁸ Н. Д. Светозарова. Интонационная система русского языка. Л., 1982, с. 48.

Таъбири суръати нутқ барои ифодаи маъноҳои гуногуни экспрессию эҳсосоти истифода мешавад.

Пайдоиши танфисҳои гуногунмӯҳлат дар ҷараёни нутқ бо суръати нутқ алоқаманд мебошанд: суръати нутқ ҳар қадар зиёд бошад, миқдор ва мӯҳлату муддати танфисҳо ҳамон дараҷа кам мешавад ва баръакс.

г. **Танин** — тобиши сифатии овозҳо, ки ба миқдор ва таноуби лаҳнҳои асосию иловагӣ вобаста аст, низ аз ҷумлаи **унсурҳои оҳанг** мебошад. Тобишҳои гуногуни сифатӣ дар қатори дарозӣ, интенсивӣ ва наво пеш аз ҳама моҳияти овозҳои нутқро ҳамчун ҳодисаҳои физикӣ муайян месозанд. Моҳияти фонетикӣ танин ҳам дар он аст, ки вай барои фарқ кардани овозҳои алоҳидаи нутқ истифода мешавад. Аз ҳамин рӯ, саҳми танин дар ташкили сохти оҳанги ҷумла нисбат ба дигар унсурҳо камтар аст. Аз нуктаи назари оҳанг танин ҳоси нутқи эмоционалист. Дар ин маврид танин яке аз воситаҳои муҳими фарқ кардани оҳанги эмоционалӣ аз оҳанги мухобиротӣ (ғайриэмоционалӣ) мебошад.

Ба тавре ки дидем, унсурҳои оҳанг дар ташкили типу навъҳои асосии гуфтор саҳми гуногун доранд. Бо вучуди ин ҳамаи онҳо дар ташкили оҳанг иштирок мекунад. Иштироки онҳо дар ташкили навъҳои гуногуни оҳанг дар заминаи воҳиди хурдтарин оҳанг — синтагма амалӣ мешавад. Аз ҳамин рӯ, бояд ҳамаи ин унсурҳо дар тавсифи системаи оҳангии забон ба назар гирифта шаванд. Аммо, мутаассифона, унсурҳои оҳанги тоҷикӣ ҳанӯз омӯхта нашудаанд ва баёни тавсифи онҳо имрӯз барвақт аст. Бинобар ҳамин тавсифи оҳанги навъҳои асосии гуфтори тоҷикӣ дар заминаи наво оварда мешавад. Наво нисбат ба дигар унсурҳои оҳанг осонтар дарк мешавад ва инъикоси он низ саҳлтар аст.

Дар тавсифи типҳои оҳанг чор сатҳи он ба назар гирифта шудааст, ки онҳо ба воситаи ададҳои 1, 2, 3, 4 нишон дода мешаванд.

1. Сатҳи поёӣ, ки ба лаҳни пасттарини овоз баробар буда, ба сатҳи тамомшавии навои гуфтори ахборӣ рост меояд ва навои томоро далолат мекунад.

2. Сатҳи баланд — дараҷаи баландтарин лаҳни овоз, ки маъмулан дар шурӯи истифода мешавад.

3. Сатҳи миёнаи аввал, ки ба сатҳи поёӣ наздиктар буда, мувофиқи лаҳни миёнаи овоз аст.

4. Сатҳи миёнаи дуюм, ки ба сатҳи баланд наздиктар буда, баландшавии лаҳни овозро дар дохили гуфтор (навои нотамодро) инъикос мекунад.

Дар тонограммаҳо ҳиҷои беада ба воситаи аломати /—/, ҳиҷои дорон задаи кавитар ба воситаи /—/ ва ҳиҷои кавитарин ба воситаи /—/ нишон дода шудаанд. Дар тонограммаҳо тарҳи умумии оҳанг ба таври схематикӣ оварда мешавад.

3. Таҷзияи оҳангии ҷараёни нутқ. Фраза ва синтагма

Нутқ ё ягон матн (масалан, матни маъруза, лекция) маъмулан аз якчанд ҷумлаи (фрази) аз нуктаи назари маъно бо ҳам алоқаманд ташкил мешавад.

Воситаи фонетикӣ алоқамандии ин ҷумлаҳо дар матн (нутқ) оҳанг мебошад. Оҳанг алоқамандона бо маънои умумии нутқ (матн) ин ҷумлаҳоро бо ҳам пайваст карда, шабакаи оҳангии ҷараёни нутқ (матн)-ро ба вучуд меорад. Аммо ҷуниб шабакаи оҳангии нутқ таҷзияпазир аст, зеро ҳар як ҷумлаи таркиби матн дорои оҳанги ба худ хос буда, тавасути он аз ҷумлаҳои дигар фарқ мекунад. Оҳанг ҳар як типии ҷумларо аз лиҳози фонетикӣ муташаккил сохта, ба ҳамин восита онҳоро аз ҳамдигар ҷудо мекунад ва таҷзияи ҷараёни нутқ (матн)-ро ба воҳидҳои маънодори том: фразаҳо (ҷумлаҳо) имконпазир мегардонад.

Ҳамин тариқ, ҷараёни нутқ пеш аз ҳама ба порчаҳои аз ҷиҳати маъноӣ оҳанг тому муташаккил ҷудо мешавад, ки онҳоро дар фонетика **фраза** меноманд.

Фразаи фонетикӣ ҳамеша бо ҷумла рост намеояд. «Шарт нест, — менависад С. О. Карсевский, — ки фраза шакли ҷумларо дошта бошад. Фраза умуман бо грамматика муносибате надорад. Фраза воҳиди муҳабироти амалигардида аст. Вай сохти грамматикӣ надорад, вале дорои сохтмони ба худ хоси фонетикӣ, дорои оҳанги хоси худ аст. Маҳз оҳанг фразаро ба вучуд меорад»²⁹.

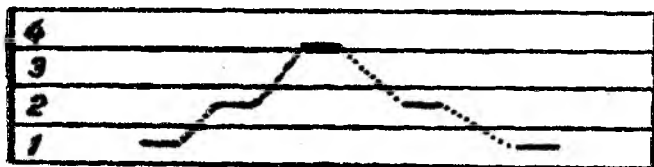
Муташаккилии ҳар як типии фраза /ахборӣ, амрӣ ва пурсишӣ/ дар он зоҳир мегардад, ки ҳар кадоми онҳо дорои тарҳи оҳанги муайян, маъноӣ том ва аз лиҳози грамматикӣ комилан шаклёрфта буда, маркази навою қувва (динамики)

²⁹ S. O. Karcevskiy. Su la phonologie de la phrase. TCLP, IV, 1931, p. 190.

дорад. Маркази маъною оҳанги фраза ба унсурӣ аз ҷиҳати маъно ва оҳанг муҳим — ба калимае, ки зади қавитари фразаро қабул кардааст, рост меояд. Маркази муттаҳидкунандаи фраза ҳамаи унсурҳои дигари фразаро ҳамчун унсурҳои аз ҷиҳати маъною оҳанг дуҷумдараҷа ба худ тобеъ сохта, тарҳи умумии оҳанги фразаро ба вучуд меорад.

Ҳамин тарик, ташкилкунандаи маркази маъною оҳангӣ ва тарҳи умумии оҳанги ҳар як типӣ гуфтор зади фраза мебошад. Қадимае, ки ҳамчун маркази оҳанг зади фразаро қабул мекунад, дар аксар мавридҳо навои баландтар, қувватнокӣю қашши бештар дорад.

Худуди фразахоро танфисҳои байнифразагӣ ва тағйирӣ тарҳи умумии оҳанг муайян мекунад. Маъмулаи дар сарҳади фразаҳо сустшавии унсурҳои оҳанг мушоҳида мешавад. Ба таври схематикӣ сохти оҳангии фразаро метавон ба шакли «камони оҳанг» нишон дод. Одатан фраза бо тақвияти тадриҷии унсурҳои оҳанг сар мешавад. Ин унсурҳои то маркази маъною оҳанг тадриҷан тақвият (афзоиш) ёфта, дар марказ ба авҷ мерасанд, баъд аз он тадриҷан суст шуда, дар охири барои танфис замина тайёр мекунад:

Расми 3. Тарҳи оҳанг. Матн: *Аз ҷо бархезед!*

Маркази маъною оҳанги фраза ҷои доимии устувор надорад. Дар фразаҳои ғайриэмоционалии ахборӣ, ки бо тартиби маъмулии сараъзоҳо омадаанд, мавқеи асосиро хабар (февл) ишғол мекунад, зеро вазни хабаррасонии (информативии) он бештар аст. Аз ҳамин рӯ, хабар (ё гуруҳи хабар) синтагмаи алоҳидаро ташкил дода, зади фразаро ба худ мекашад ва маркази маъною оҳангии фразаро ба вучуд меорад:

40. Донишҷӯён имтиҳонотро **тамом** карданд.

Вале агар тартиби сараъзоҳо риоя нашавад (мисоли 42) ё барои ягон лаҳзаи нутқ маънои калимаи (синтагмаи) дигари фраза муҳимтар бошад (мисоли 40), маркази оҳанги фраза ҷои худро тағйир медиҳад:

40. Обу ҳавои имсола хуб набуд. 41. Бригадаи Шоҳин
планаширо ичро карда бошад?

42. — Ичро кард планаширо бригадаи Шоҳин.

43. Модар духтар дорад.

44. Модар духтар дорад.

Дар мавридҳои дигари гуфторҳои ахборӣ ва дар навъҳои дигари фраза (пурсишӣ, амрӣ) маркази маъноӣ оҳангии фразаро задаи таъкид муайян мекунад:

45. Салим аз саёҳат кай баргашт?

46. Салим аз саёҳат ҳафтаи гузашта баргашт.

47. Ҷумларо хонед!

48. Ҷумларо аз нав хонед!

49. **Аз нав** хонед ҷумларо!

Фразаҳо аз як ё якчанд синтагма иборат мешаванд. Аз ҳамин рӯ, ду навъи фраза: яксинтагмагӣ (ё содда) ва чандсинтагмагӣ (ё мураккаб) фарқ карда мешаванд.

Фразаҳо вобаста ба алоқаю муносибатҳои мантиқии байни компонентҳо ва тарҳи умумии оҳангшон яктаркиба ва дутаркиба мешаванд. Ҳар як фразаи аз ду ва ё зиёда компонентеи мустакилмаъно сохташуда метавонад яктаркиба ё дутаркиба талаффуз шавад. Талаффуз ва оҳанги яктаркибаю дутаркибаи фраза ба муҳити нутқу мароми ғӯянда ва таъзияи маъноии он вобаста аст. Масалан, фразаи 50 «Дӯсти ман // чаррохи хуб аст» дутаркиба буда, аз гурӯҳи мубтадо (дӯсти ман) ва хабар /чаррохи хуб аст/ ташкил шудааст.

Фраза чун воҳиди нутқ маҷмӯи оддии калимаҳои пайҳамада нест ва дар он ҳамаи калимаҳо вазни якхелаи маъноӣ надоранд. Дар фраза ягон калима бо вазни маъноӣ фарқ мекунад, калимаҳои дигар чун унсурҳои дуҷумдараҷа хиратар мекунанд. Дар фраза тобишҳои рангоранги маъно, эҳсосоти ғӯянда, муносибати он ба маънои дар фраза баёншуда ва ғайра зохир мешаванд.

Аммо матои яклухт ханӯз либоз нест. Барои он ки либоз тайёр карда шавад, зарур аст, ки ин матоъ бурида шавад. Фраза ҳам бо вучуди воҳиди томи маъноӣ оҳангӣ буданаш бурида шуда, ба воҳидҳои хурдтар, ба синтагмаҳо ҷудо мешавад. Синтагма воҳиди хурдтарини оҳанг аст. Масалан, фразаи 51. «Дар ҳамин асно // марди тапуманди сафедмӯе // ба ғап хамрох шуд» ба се синтагма ҷудо мешавад.

Таъзияи синтагматики аз ҷудо кардани фразаҳо фарқ мекунад. Дар фразачудокунии мо бо воҳидҳои сару кор дорем, ки дорой маъноӣ том ва муташаккили пурраи грамматикӣ оҳангӣ мебошанд. Ба туфайли муташаккили маъноӣ,

грамматикӣ ва оҳангиашон фразаҳо ҳамчун воҳидҳои тайёр амал мекунанд, аз ҳамдигар фарқ мекунанд ва ба осони ҷудо мешаванд.

Аммо синтагмаҳо дар шакли тайёр вучуд надоранд. Онҳо ҳамеша дар ҷараёни нутқ-фикр вобаста ба муҳити нутқ, мароми гуянда ва контекст пайдо мешаванд. Аз ҳамин рӯ, сарҳади синтагмаҳо дар ҷумла доимно устувор нест ва гуянда метавонад як фразаро ба таври гуногун ба синтагмаҳо ҷудо кунад. Масалан, фразои зеринро ин тавр ба синтагмаҳо ҷудо кардан мумкин аст:

52. Вай//чун ҳамеша// дар ғами дигарон аст.

Вай чун ҳамеша // дар ғами дигарон аст.

Бо вучуди ноустувории сарҳади синтагмаҳо синтагмаҷудокуниро амри субъективӣ доништан норавост, зеро гуянда дар ҷудо кардани синтагмаҳо қомилан озод нест: вай вобаста ба муҳити нутқ метавонад фразаро ба таври дилхоҳи худ ба синтагмаҳо ҷудо кунад, ба шарте ки ин тарзи синтагмаҷудокунӣ муносибату алоқаҳои маъноно грамматикӣ калимаҳои таркиби онро ҳалалдор накунад ва ҳилофи нормаи забон набошад. Сабаб ҳамин аст, ки гуянда ҷумлаи болоиро ба таври:

Вай чун // ҳамеша дар ғами // дигарон аст.

Вай // чун ҳамеша дар // ғами дигарон аст ва ғайра ба синтагмаҳо ҷудо карда наметавонад. Дар акси ҳол ягонагии маъноно оҳангии ҷумла ҳалалдор шуда, дарку фаҳмиши он мушкил мегардад.

Дар таҷзияи синтагматикӣ алоқаи маъноно грамматикӣ байни калимаҳо ва ташкили оҳангии онҳо басо муҳим аст. Маъмулан, алоқаи унсурҳои як синтагма нисбат ба алоқаи унсурҳои синтагмаҳои гуногун /алоқаи байни синтагмаҳо/ қавитар аст. Табиист, ки сарҳади синтагма бо нуқтаи заъифӣ алоқаи рост меояд, аммо ҳудуди синтагмаро ҳамеша аз рӯи дараҷаи алоқамандии калимаҳо муайян кардан мумкин нест.

Ҳудуди синтагмаро мисли аввалу охири фраза таърифӣ муайян мекунанд, аммо таърифӣ синтагма нисбат ба таърифӣ фраза кӯтоҳтар аст.

Таҷзияи синтагматикӣ ҷараёни нутқ, чи тавре ки зикр шуд, мавриди муайян дошта, ба контекст ва муҳити нутқу мақсади гуянда вобаста аст. Аз ҳамин сабаб таҷзияи синтагматикӣ қоидаи устувору доимӣ надорад ва тарзу қоидаи таҷзияи синтагматикӣ ин ё он фразаро дар заминаи ягон матни (шифоҳӣ ё хаттӣ) конкретӣ муайян мекунанд. Бо

вучуди ин баъзе омилҳои умумиро, ки метавонанд нишонаи таҷзияи синтагматикӣ бошанд, зикр кардан мумкин аст. Барои таҷзияи синтагматикӣ омилҳои зер сабаб шуда метавонанд.

а) Талаффузи дутаркибаи фраза, ки дар он яке аз таркибҳои баёни таркиби дигар аст: 53. Аҳмад пешқадами гурӯҳи мост. 54. Пешқадами гурӯҳи мо Аҳмад аст.

б) Вобаста ба муҳити нутқ зарурати ҷудо кардани яке аз калимаҳои ҷумла чун унсур аз ҷиҳати маъно муҳим: 55. Мурод аз саёҳат баргашт 56. Мурод аз саёҳат // баргашт 57. Мурод // аз саёҳат баргашт.

в) Тафсилӣ баёни ҷумла ба воситаи дохил кардани воҳидҳои тафсилдиҳандаи структураи ҷумла: 58. Саркор омад 59. Дирӯз // саркор омад.

г) Мавҷудияти баёниҳо, калимаи ибораҳои туфайлии иловагӣ, муҳотаб: 60. Мехнатқашони Тоҷикистон, // байраки мусобиқаи социалистиро баланд бардоред! 61. Умедам ба шумо, // амакҷон!

Баръакси қоидаҳои синтагмаҷудокунии воситаҳои таҷзияи синтагматикӣ дар забон доимӣанд ва ҳангоми синтагмаҷудокунии ҳамчун нишонаҳои синтагма зоҳир мешаванд.

Синтагма воҳиди хурдтарини оҳанг аст. Тамоми типҳои асосии навҳои гуфтор (аҷбор, пурсиш, амр ва ҳелҳои гуногуни онҳо) дар заминаи синтагма ташкил мешаванд. Синтагма як порчаи оҳанги гуфтор аст, ки дорои яклухтию муташаккилии маъноӣ, синтаксисӣ ва оҳангӣ мебошад.

Аз ҷиҳати маъно синтагма ҳамеша як порчаи овозии таҷзияи солим буда, лоақал як мафҳуми мураккабро ифода мекунад:

62. Дастан сайёҳон//пагоҳи барвакт//ба роҳ даромад.

Табиист, ки воҳиди аз ҷиҳати маъно маҳал таҷзияшуда дорои муташаккилии грамматикӣ низ мебошад. Ҷумлаи овардашуда ба се синтагмаи дорои маъноӣ яклухту мушаккил ҷудо шудааст, ки онҳо бо се аъзои ҷумла /мубтадо, ҳол ва хабар/ мувофиқат мекунанд. Аммо бояд дар хотир дошт, ки дар байни аъзоҳои ҷумла ва синтагма мувофиқати доимӣ мавҷуд нест. Масалан, ҷумлаи «Офтоб баромад» аз ду аъзо /сараъзоҳ/ иборат аст, аммо метавонад чун як синтагма талаффуз шавад.

Муташаккилии фонетикӣ синтагмаро унсурҳои оҳангтаъмин менамоянд. Муҳимтарини воситаи фонетикӣ, ки синтагмаро ҳамчун воҳиди яклухти фонетикӣ муттаҳид месозад, задаи синтагма мебошад. Чунин саҳми зада дар он зо-

ҳир мешавад, ки ҳиҷои охири /ё аввали/ заданоки синтагма нисбат ба ҳамаи ҳиҷоҳои дигари ҳамин синтагма кавитару намоёнтар зоҳир шуда, ҳиҷоҳои дигарро чун унсурҳои дуҷумдараҷа дар атрофи худ муттаҳид месозад.

Нишонаи дигари муттаҳили синтагма ягонагии тарҳи навои он мебошад. Тарҳи умумии навои синтагмаро муносибатҳои маъноӣ ва то дараҷае ҷои синтагма дар сохтмони оҳангии фраза муайян мекунад.

Синтагмаҳо вобаста ба ҷояшон дар тарҳи оҳангии фраза ду хел мешаванд: а) ибтидоӣ /ё дохилӣ/, ки дар қисми болорави тарҳи оҳанг, дар аввал ё мобайни ҷумла истифода мешавад ва б) ниҳойӣ, ки дар қисми пастшавӣ (охири) тарҳи оҳангии ҷумла меояд.

Синтагмаи ибтидоӣ дар забони тоҷикӣ оҳангии умумии болорав (авҷгир) дорад. Вай аз аввали ҷумла /синтагма/ сар карда то ҳиҷои охири заданок тадриҷан баланд мешавад, аммо фосилаи навои ҳиҷоҳои заданокӯ беадад қалон нест. Гоҳе чунин фосила дида намешавад ва тарҳи умумии навои синтагма ҳатти ростеро мемонад, ки дар охираш ба боло майл мекунад. Наво дар ҳиҷоҳои заданокӣ дохили синтагма низ метавонад баланд шавад.

Синтагмаи ниҳонӣ тоҷикӣ дар фразаҳои ахборӣ навои умумии пастшав дорад. Наво аз аввали синтагма тадриҷан паст мешавад. Ҳиҷоҳои заданок аз ҳиҷоҳои беадад бо навои худ фарқ кунанд ҳам, ин тафовути онҳо барҷаста ва доимӣ нест. Агар дар навои умумии пастшавӣ синтагмаи ниҳойӣ тағйироте дида шавад, он нишонаи иловашавӣ ягон тобиши маъноӣ.

Тағйироти ҷузъии тарҳи умумии навои синтагмаҳо ба қолабҳои заданокӣ компонентҳои синтагма, ҷои зади синтагма ва тобишҳои гуногуни маъноӣ вобаста мебошанд.

Дар забони тоҷикӣ тамдид (дарозӣ) низ яке аз унсурҳои синтагма мебошад. Ҳиҷои охири ҳар як синтагмаи тоҷикӣ (дохилӣ ё ниҳойӣ) нисбат ба ҳиҷоҳои дигараш кашидатар талаффуз мешавад ва як навъ танфис овозиро ба хотир меорад. Дар ин маврид заданокӣ беададги ин ҳиҷо аҳамият надорад: 64. **Ин китобро//бародараш ӯвард.**

Хусусияти дигари синтагма тақсимнопазирии он аз ҷиҳати оҳанг мебошад. Синтагма воҳиди хурдтарини оҳанг аст. Дар дохили синтагма танфис имконнопазир аст.

Бо вучуди мустақилияти нисбии маъноӣ оҳангиаш синтагма унсурӣ фраза аст. Оҳангии фраза маҳз ба синтагмаҳо —воҳидҳои хурдтарини оҳанг асос меёбад ва аз ҳамин са-

баб чудо кардани оҳанги синтагма аз сохтмони фонетикии фраза басо душвор аст.

Комилан возеҳ аст, ки алоқаи байни синтагмаҳоро, аҳамияту арзиши як синтагмаро нисбат ба вазни маъногию оҳангии синтагмаҳои дигар (хоҳ синтагмаи асосӣ бошад, хоҳ иловагӣ, хоҳ амрӣ бошад, хоҳ саволий, хоҳ эмоционалӣ бошад, хоҳ ғайриэмоционалӣ) оҳанги фраза муайян мекунад. Синтагмаҳо берун аз фраза якхела, хушкухолӣ, камбағалу якранг мебошанд. Онҳо танҳо дар таркиби фраза ҷой ва вазни маъноию оҳангии худро пайдо карда, серобуранг ва ғуногун мешаванд, вале моҳияти худро тағйир намедиханд.

Фраза танҳо аз маҷмӯи оҳанги синтагмаҳои таркиби худ иборат набошад ҳам, синтагма ҳамчун як унсур таркиби он як шорчаи оҳанги фразаро соҳиб аст. Беҳуда нест, ки маъмулан сатҳи навои синтагмаҳои ибтидоӣ /навои баланд/, мобайнӣ ва ниҳой /авҷгирӣ ё пастшавӣ/-ро маҳз оҳанги фраза муайян мекунад ва мо аз рӯи сохти фонетикии синтагма ба ин ё он фраза /амрӣ, ахборӣ, пурсишӣ/ ва қисми он /аввал мобайн, охир/ мансуб будани онро муайян карда метавонем.

Ҳамин тарик, синтагма чун воҳиди хурдтарини оҳанг дорои яклухтии маъно ва муташаккилии фонетикӣ мебошад. Муташаккилии фонетикии синтагмаро унсурҳои оҳанг таъмин менамоянд.

4. Задаи синтагма

Яке аз хусусиятҳои барҷастаи синтагма задаи он аст. Ба тӯфайли задааш синтагма дар ҷараёни нутқ аз синтагмаҳои дигар чудо шуда, чун воҳиди мустақил амал мекунад. Масалан, фразаи 65 „Маҷлиси фаёлон“//соати дувоздаҳ//оғоз шуд» ба се синтагма чудо шуда метавонад, ки ҳар кадоми онҳо дорои задаи худ мебошанд. Задаи синтагма яке аз унсурҳои муҳими оҳанг аст. Вай меҳварест, ки тамоми тағйироти оҳангии гуфтор дар заминаи он ба амал меояд.

Дар забони тоҷикӣ дар истеъмоли задаи синтагма дар структураи фраза ду тамоюли асосии хилофи якдигар мушоҳида мешавад:

а) дар як гурӯҳи синтагмаҳо зада маъмулан дар компоненти (калимаи) охир меояд. Ба ин гурӯҳ одатан синтаг-

май мубтадо, пурқунанда ва умуман синтагмаҳои ибтодой /номӣ/ дохил мешаванд:

66. Аз насими **форами бомдоӣ//сайёҳон//ҳаловат мебурданд.**

б) Дар гуруҳи дигари синтагмаҳо зада ҳамеша дар компоненти аввали синтагма меояд. Ба ин гуруҳ синтагмаҳои предикативии феълӣ ва зарфӣ /интиҳой/ дохил мешаванд, ба шартҳои як синтагмаро ташкил диҳанд:

67. Чаҳонгардон//баргаштанд.

68. Чаҳонгардон//дирӯз баргаштанд.

Ду тамоюли эҷршуда ба ду ҳолати асосии синтагмаҳо дар ҷумла вобаста аст.

Тамоюли якум /синтагмаҳои ибтидоӣ/ одатан /ба истисноӣ хабарҳои номии содда/ дар ҳолатҳои ғайриохирӣ фраза мушоҳида мешавад. Тамоюли дуюм хоси синтагмаи охири /ниҳойӣ/ фраза мебошад. Агар аз баъзе ҷузъиёт сарфи назар кунем, метавонем тамоюли аввалро хоси задаи синтагмаиқ доништа, синтагмаҳои ибтидоиро ноҳияи фаъолияти он ҳисобем ва тамоюли дуюмро ба задаи фраза нисбат дода, синтагмаи ниҳойиро /предикативиро/ ҷои амалиёти он шуморем.

Ҷои задаи синтагма дар забони тоҷикӣ ҳамеша бо ҷои задаи калима рост меояд ва тавассути таквият пайдо кардани он амалӣ мешавад. Аз ҳамин рӯ, ҳиҷоӣ заданоки синтагмаро аз рӯи қолаби заданокии калима муайян кардан мумкин аст.

Моҳияти фонетикӣ задаи синтагмаи тоҷикӣ ҳанӯз таҳқиқ нашудааст. Аммо ба тӯфайли он ки задаи синтагма ба воситаи таквияти воситаҳои фонетикӣ задаи калима амалӣ мегардад, дар асоси хусусиятҳои фонетикӣ задаи калимаи тоҷикӣ метавон оид ба воситаҳои фонетикӣ задаи синтагма маълумоте ба даст овард.

Дар забони тоҷикӣ унсурҳои физикӣ задаи калима лаҳну қувва мебошанд³⁰. Ин воситаҳо дар ҷудо кардани ҳиҷоӣ заданоки синтагма низ иштирок мекунанд. Фарқ танҳо дар он аст, ки ҳангоми ҷудо кардани ҳиҷоӣ заданоки синтагма ин воситаҳо равшантару барҷастиатар намоён мешаванд. Ҳамин тарик, ҳангоми задаи синтагмаро қабул кардани калима ко-

³⁰ Ниг.: Т. Н. Хаскашев. Фонетическая природа словесного ударения в современном таджикском литературном языке, АҚД, Л., 1972, с. 17—20.

лаби заданоки он тағбир намеёбад, вале вобаста ба вазни маъноии калима дар ҷумла дараҷаи заданоки он тағбир меёбад, тақвият пайдо мекунад.

Вазифан асосии задаи синтагма ташкили мебошад. Вай, аз як тараф, унсурҳои нутқи овозиро дар як воҳиди яклухт — синтагма муттаҳид кунад, аз тарафи дигар, ҳамин порчаи яклухти овозиро аз порчаҳои дигаре, ки бо ҷунин зада муттаҳид шудаанд, ҷудо месозад. Задаи синтагма дар якҷоягӣ бо наво ва тамдиду танфис воситаи таҷзияи синтагматикии ҷараёни нутқ мебошад. Ба тӯфайли зада ҳар як синтагма дорои қолаби заданокии муайян мегардад. Задаи синтагмаро ҳамчун порчаи яклухти овозӣ, ташкил дода, онро ба воҳиди зарб /ритм/ табдил медиҳад.

Задаи синтагмаро аз задаи фраза бояд фарқ кард. Дар зер мафҳуми задаи фраза задаи синтагмаи охирини фраза фаҳмида мешавад.

а) Фарқи ин зада аз задаи синтагмаҳои дигар дар он аст, ки ин зада дар заминаи задаи синтагма зоҳир шавад ҳам, ба тамоми фраза мансуб аст ва типии фразаро муайян карда, вазифан фразасозӣ /ё ташкили фраза/-ро адо менамояд. Задаи синтагмаҳои дигар воситаи ташкили синтагмаи алоҳида буда, ба синтагмаи худ мансуб мебошанд.

б) Задаи синтагма дар сохтмони фраза ҷои доимӣ дорад, аммо ҷои задаи фраза вобаста ба лаҳзаи нутқ, мақсади ғуянда тағбир меёбад. Масалан, синтагмаи «пешқадамони истехсолот» дар қадом қисмати ҷумла ки ояд, дар он зада дар ҳиҷои охири компоненти дуюм қарор мегирад:

69. **Пешқадамони истехсолот** //дирӯз// ба тамошои намоишгоҳ рафтанд.

70. Дирӯз // **пешқадамони истехсолот** // ба тамошои намоишгоҳ рафтанд ва ғайра. Аммо задаи фраза вобаста ба мақсади гуфтор ҷояшро тағбир медиҳад:

71. Баходур **омад**.

72. Баходур **омад**.

в) Фарқи дигари задаи фраза аз задаи синтагма ин аст, ки задаи синтагма то дараҷае вобастаи задаи фраза мебошад: тағбирёбии ҷои задаи фраза ва ташкили типҳои гуногуни оҳанги гуфтор метавонанд ба ташкили оҳанги синтагма ва задаи он таъсир расонанд.

Ба тавре ки гуфтем, ҷои задаи фраза дар фраза доимӣ

нест. Задаи фраза вобаста ба макседи гуяндаву гуфтор, навъҳои гуфтор ва таҷзияи маъноӣ ҷояшро таъбир медиҳад. Бо вучуди ин баъзе қоидаҳои ҷойгиршавии онро дар сохтмони фраза нишон додан мумкин аст.

Дар фразаҳои пурсишӣ ва амрӣ муайян кардани ҷои фраза кори душвор нест, зеро ҳуди тарзи гуфтор ҷои онро муайян месозад:

73. Шумо аз қор қай омадед?

74. Ман аз қор соати шаш омадам.

75. Дари берунаро кушоед!

76. Шумо китоби навро ба ман диҳед!

Дар гуфторҳои ахборие, ки ягон калимаи аз ҷиҳати маъно муҳими онҳо ба воситаи задаи таъкид, ҷудо карда мешавад, муайян кардани ҷои задаи фраза ва маркази оҳангии ҷумла низ мушкил нест, зеро мисли фразаҳои пурсишӣ ва амрӣ маркази маъноии фразаро задаи таъкид муайян мекунад, ки он дар айни замон задаи фраза ҳисоб мешавад:

77. Бобо бобои пир дорад.

78. Бобо бобои пир дорад.

Муайян кардани ҷои зада маҳз дар гуфторҳои ахборие душвортар аст, ки бо оҳангии маълум, бидуни таъкиди маъноӣ калимае гуфта мешаванд. Дар ин маврид бояд ду навъи фразаҳоро фарқ кард:

1) фразаҳои ахборие, ки бо тартиби маъмули (объективӣ ё гайриэмфатикӣ) аъзоҳои ҷумла /калимаҳо/ гуфта мешаванд;

2) фразаҳои ахборие, ки бо тартиби чаппаи (инверсионӣ) аъзоҳои ҷумла талаффуз мешаванд.

Аз нуктаи назари задаи фраза боз ду хели гуфторҳои гуруҳи аввалро бояд ҷудо кард:

а) гуфторҳои хуллас ва б) фразаҳои тафсилёфта.

Ҳар як гуфтори хуллас дар ҷараёни нутқ ду тарзи талаффуз дошта метавонад: бетаҷзия /яксинтагмагӣ/ ва бо таҷзия /дусинтагмагӣ/. Дар мавриди аввал субъект ва предикати ҷумла ба воситаи зада /оҳанг/ ҷудо карда намешаванд, ба ҳамдигар муқобил намеистанд ва ба воситаи як задаи муттаҳидқунанда дар як синтагма ҳамроҳ мешаванд.

Дар мавриди дуюм субъект ва предикати ҷумла ба воситаи оҳанг ҷун синтагмаҳои алоҳида ҷудо гардида, бо ҳам муқобил меистанд. Бо вучуди ин дар ҳар ду маврид маркази оҳангро хабар ба вучуд меорад ва задаи фразаро қабул мекунад. Ҷои задаи фраза вобаста ба қолаби заданокию таркиби морфологӣ хабар ба таври зер аст.

а) Дар хабарҳои соддаи феълӣ задаи фразаро ҳиҷои заданоки /аввал/ феъл қабул мекунад:

79. Зимистон гузашт.

80. Чамшед омад.

б) Дар хабарҳои соддаи /ва тафсилии/ номӣ зада дар ҳиҷои охир меояд:

Хаво — беғубор. Мирзо — қахрамони гӯштингирӣ. Ба хабар илова гардидани бандакҳо /-ам, -ӣ, -аст, буд, мебошад, -ем, -ед, -анд/ ҷои задаро таъбир намедихад:

81. Дӯсти ман духтур аст.

в) Дар хабарҳои таркиби /феълӣ ва номӣ/ зада дар ҳиҷои охири ҷузъи асосӣ меояд:

82. Борон борида истодааст.

83. Барф тамом шуд.

Дар ин мавридҳо миқдори компонентҳои хабар ба қолаби заданокии фраза ҳалал намерасонанд.

84. Қарор ҳонда шуд.

85. Қарор ҳонда шуда истодааст.

86. Қарор ҳонда шуда истода будааст.

Ба таркиби хабар нигоҳ накарда зада ҳамаи унсурҳои таркиби онро дар як воҳиди фонетикӣ муттаҳид месозад, ки дар дохили он танфис имконнопазир аст. Танфиси бемаврид яклуҳтӣ маркази маъно ва оҳанги фразаро ҳалалдор карда, фаҳмиши онро душвор мегардонад.

б) Дар фразаҳои тафсиلى /таҷзияшуда ё бетаҷзия/ задаи фразаро аъзои ҷумлае қабул мекунад, ки пеш аз хабар омадааст ва ҷои зада ба қолаби заданокии ҳамин аъзо вобаста аст. Чунин аъзои ҷумла метавонад мубтадо, пурқунанда ва ё ҳол бошад. Аъзои пеш аз хабар омада ба воситаи задаи фраза бо хабар муттаҳид шуда, як синтагмаро ба вуҷуд меорад.

87. Эълонро бародари ман хонд.

88. Раҳим рӯзнома мехонад.

89. Диктор эълонро тез хонд.

Вале таҷзияи чунин синтагма имконнопазир аст. Дар ин сурат вазни маъноӣю информативии хабар бештар гардида, мустақилият пайдо мекунад ва чун синтагмаи алоҳида ҷудо мешавад. Ин ҳолат ба фраза тобиши нави маъно — тобиши таъкидӣ мешавад. Масалан, агар дар фразан (88) хабар алоҳида талаффуз шавад (Раҳим//рӯзнома//мехонад), он тобиши нави маъно пайдо карда, рӯзнома хондани Раҳимро тасдиқу таъкид мекунад. Муқоиса шавад:

1. Раҳим//рӯзнома мехонад.

2. Раҳим//рӯзнома//мехонад.

Аммо чунин зада задаи маъмулии фраза нест, балки як навъи задаи таъкид аст.

2. Дар гуфторҳое, ки аъзоҳои ҷумла бо тартиби ҷаппа омадаанд, задаро хабар қабул мекунад. Ҷои зада низ ба қолаби заданокии хабар вобаста аст. Тафовути ин навъи фразаҳо танҳо дар он аст, ки хабар аз ҷои маъмулии худ ба дарунтар ё аввали ҷумла мекуҷад. Аз нуқтаи назари зада ин ваъ фразаҳо аз мавридҳои зикршуда фарқ намекунанд.

3. Дар фразаҳои инкор задаро ҳиссаҷаи инкорӣ қабул мекунад. Зада баръаксӣ қоидаи зикршуда ба аъзоҳои пеш аз хабар омада намегузарад:

90. Раҳим наомад.

91. Раҳим рӯзнома намехонад.

92. Раҳим эълонро тез нахонд.

Ин навъи задаи фраза низ як навъи таъкидро ифода карда, ба задаи таъкид табдил меёбад.

5. Задаи таъкид

Фраза дар нутқи маъмулӣ (ғайриэмоционалӣ) дорои задаи худ мебошад, ки он вобаста ба типҳои мухобиротии ҷумла ва маркази маъноноӣ оҳангӣ дар сохтамони фраза ҷой мегирад. Масалан, дар ҷумлаи 93 «Намоишнома ба мо писанд омад» задаи фраза дар ҳиҷои заданоки калимаи писанд омадааст, ки он дар айни замон маркази маъноноӣ оҳангии ин фраза мебошад. Дар чунин фразаҳо вобаста ба типҳои ҷумла ин ё он факт тасдиқ ё рад ва ё ягон лаҳзаи маъно тавассути пурсиш равшан карда мешавад ва ғайра. Аммо гоҳо вобаста ба муҳити нутқ ва контекст гуянда мехоҳад диққати шунавандаро ба яке аз калимаҳои аз ҷиҳати ҳамин муҳити нутқ муҳим ҷалб намояд, муҳимии маъноӣ ин калимаро барои ҳамин муҳити нутқ таъкид намояд. Вай бо ин мақсад ҳамин калимаро нисбат ба калимаҳои дигари ҳамин фраза барҷастатар, равшантару боқуваттар талаффуз мекунад. Масалан, ҳамаи калимаҳои мустақилмаъноӣ ҷумлаи дар зер овардашуда метавонанд бо чунин зада талаффуз шаванд:

93. Намоишнома ба мо писанд омад.

94. Намоишнома ба мо писанд омад.

95. Намоишнома ба мо писанд омад.

Дар мавриди /93/ маҳз писанд омадани намоишнома /ҷиҳзи дигар не/, дар мавриди /94/ маҳз ба мо писанд ома-

дани он /шояд ба тамошобинони дигар писанд наомада бошад/ ва дар мисоли /95/ маҳз писанд омадани намоишнома таъкид карда мешавад. Фарқи маъноии мисолҳои болоиро унсури дигари ӯҳанг — задаи таъкид таъмин менамояд.

Задаи таъкид задае мебошад, ки тавассути он калимаи барои ин ё он лаҳзаи нутқ аз ҷиҳати маъно муҳим аз калимаҳои дигар ҷудо карда мешавад.

Задаи таъкид барҷастатар дар ҷумлаҳои пурсишии зоҳир мешавад, ки калимаи савол надоранд. Дар ин маърид калиме, ки пурсида мешавад, задаи таъкид мегардад ва ҷавоби пурсиш ба ҳамин калима мансуб аст:

96. Китобро ту овардӣ?

97. — Ҳа, ман овардам.

98. Китобро ту овардӣ?

99. — Ҳа, овардам.

Дар гуфторҳои пурсишии, ки бо иштироки калимаи саволи ташкил мешаванд, задаи таъкидро маъмулан /вале ҳамеша не/ калимаи саволи қабул мекунад. Дар ҷавоби чунин пурсишҳо задаи таъкид ба калимаи ҷавоби пурсиш меафтад.

100. Падарат кист?

101. Падарам коргар аст.

Фарқи задаи таъкид аз задаҳои дигари фраза /задаҳои фраза ва синтагма/ дар лаҳзаҳои зер ошкор мегардад.

а) Задаи синтагма ва фраза ҳамеша синтагма ва фразаро ҳамроҳи мекунад, аммо задаи таъкид дар муҳит ва контексти муайян падида меояд.

б) Задаҳои синтагма ва фраза ҳамеша дар сохтмони фраза ва синтагма ҷои муайян доранд, лекин ҷои задаи таъкид ба муҳити нутқи калимаи барои ин муҳити нутқи муҳим вобаста аст. Ин калима метавонад дар аввал, мобайн ва ё охири фраза қарор гирад ва вобаста ба ҷои он задаи таъкид низ ҷояшро ишғол менамояд.

в) Задаи синтагма барои як қисми фраза, як синтагма /дар фразаи серсинтагма/ хос аст. Задаи таъкид дар як калима зоҳир шавад ҳам, ба тамоми фраза мансуб аст.

г) Задаҳои фраза ва синтагма барои ташкили зарбу маъзунияти /ритми/ нутқи равшантару осонтар қардани дарки он хизмат кунанд, задаи таъкид ба фраза тобиши аловагии маъно медиҳад.

д) Задаҳои фразая синтагма хусусияти объективӣ доранд ва ба мақсаду мароми гуянда вобастагӣ надоранд. Задаи таъкид бошад, қомилан ба контекст ва мақсади гуфтору гуян-

да вобаста аст. Гўянда дар мавриди задаи синтагма ва фраза озод нест. Вай маҷбур аст, ки синтагма ва фразаро бо задаҳое, ки ҷои онҳо барои ҳамаи соҳибони забон маълум аст, талаффуз намояд. Аммо дар мавриди задаи таъкид вай дар бештари мавридҳо нисбатан озод аст ва метавонад калимаи дилхошадро (вобаста ба талаби муҳити нутқ) бо задаи таъкид талаффуз намояд.

е) Задаи таъкид маъмулан барои муқобилгузори истифода мешавад, аммо задаи синтагма чунин ҳосият надорад.

ж) Задаи таъкид дар ташкили хабари психологии ҷумла иштирок мекунад, вале задаи синтагма аз чунин вазифа маҳрум аст.

з) Задаи таъкид дар фразаҳои пурсишӣ барои ташкили савол ёрӣ мерасонад, аммо задаи синтагма ва фраза дар ташкили савол иштирок надоранд.

Задаи таъкид аз задаҳои дигар бо моҳияту унсурҳои фонетикӣ худ низ фарқ мекунад.

Задаи таъкид табиати мураккаби фонетикӣ дорад. Вай дар натиҷаи ҳамкориҳои унсурҳои оҳанг падида меояд. Дар ташкили задаи таъкид пеш аз ҳама саҳми қувваҳои шиддатнокӣ ва навоҳои таъкид калон аст. Ин унсурҳои оҳанг дар ташкили задаи таъкид ба воситаи задаи калима иштирок мекунад. Дар сурати ба калима илова шудани задаи таъкид ҳамаи унсурҳои задаи он тақвият пайдо мекунад, вале махсусан шиддатнокӣ қувватнокӣ он бештар мегардад. Задаи таъкид навҳои гуногун дорад.

Вай яке аз воситаҳои асосии ҷудо кардани хабари нав аз маълум, муҳим аз ғайримуҳим мебошад. Задаи таъкид дар ин вазифааш дар шароити муайян пайдо шуда пеш аз ҳама вазифаи муқобилгузорию адо мекунад.

Дар муқобилгузорию метавонанд ҳар ду ҳодиса иштирок дошта бошад:

102. Ман имтиҳонро имрӯз не, дирӯз супурдам. Дар мисоли зер як аъзон тазод зикр шуда, аъзон дуюмаш дар назар дошта шудааст.

103. Ман китобро аз Москва овардам (аз ҷои дигар не — дар назар дошта шудааст). Пайдоиши задаи таъкид ба истифодаи калимаҳои қабилӣ **албатта**, **ҳатман**, **хусусан**, **бешубҳа**, **бале**, **оре**, **маҳз**, **ҳама**, ки ба воситаи онҳо муносибати гўянда ифода мегардад, низ вобаста аст. Мавҷудияти ин калимаҳо дар ҷумла нишонани задаи таъкид аст. Дар ҷумла задаи таъкидро ё ҳамин калимаҳо (агар заданок бошанд)

ё калимаҳо ба онҳо алоқаманд (агар ин калимаҳо беада бошанд) қабул мекунанд.

104. Шумо ин китобро албатта хонед!

6. Оҳанги навъҳои асосии гуфтори тоҷикӣ

Системаи оҳанги забонро бо ду роҳ метавон тавсиф кард: а) дар асоси тазодҳои оҳангӣ, яъне дар асоси қолабҳои оҳангӣ ва зикри мавридҳои истемולי онҳо ва б) дар асоси типҳои фраза, қолабҳои синтаксисӣ ва оҳанги онҳо.

Аз нуқтаи назари фонетика роҳи аввал ба мақсад мувофиқтар аст, зеро бо ин роҳ ҷиҳати соф фонетикӣ оҳанг, типҳои асосии он ва воситаҳои ташкили онҳо равшан намоиш дода мешавад. Аммо дар ҳолати имрӯзаи омӯзиши оҳанги тоҷикӣ, ки на танҳо қолабҳои асосии оҳанг ва мавридҳои истемол, семантика ва тағйироти онҳо дар ҷараёни гуфтор муайян карда нашудаанд, балки оддитарин маълумоте дар бораи он дар ихтиёр нест, бо роҳи аввал тасвир кардани оҳанги тоҷикӣ басо мушкил аст.

Дар чунин ҳолат тавсифи оҳанг бо роҳи дуюм ба мақсад мувофиқтар аст. Оҳанги тоҷикиро дар заминаи қолабҳои синтаксисӣ тавсиф карда истода, мо бояд ҳамеша ду лаҳзаи муҳимро формӯш накунем. Аввал ин, ки маъноҳое, ки ба воситаи қолабҳои синтаксисӣ ифода мегарданд, ҳамеша бо маъноҳои типҳои асосии оҳанг рост намеоянд. Маъноҳои оҳанг нисбат ба маъноҳо ва муносибатҳои синтаксисӣ умумитар мебошанд ва аз ҳамин рӯ, бисёр маъноҳо ва муносибатҳои синтаксисӣ (масалан, муносибатҳои алоқаҳои байни калимаҳо, аъзоҳои ҷумла) дар тавсифи оҳанг инъикос намешаванд. Сониян, қолабҳои асосии ҷумла (фраза) бо типҳои асосии оҳанг мувофиқат намекунанд. Фразаҳои аз ҷиҳати сохти синтаксисӣ гуногун (масалан, ҷумлаҳои мураккаби тобеъ, пайваст, соддаи тафсилӣ) метавонанд оҳанги якхела дошта бошанд ва ё баръақс фразаҳои аз ҷиҳати сохтмони синтаксисӣ монанд бо оҳангҳои гуногун ғалаффуз шаванд.

Мубодилаи афкор дар се навъи асосӣ амалӣ мешавад: а) ба ҳамсӯхбат хабаре расондан, б) аз ҳамсӯхбат ҷизеро пурсидан ва в) ҳамсӯхбатро ба иҷрои коре барангехтан (водор кардан). Вобаста ба ҳамин се навъи гуфтор ва ташкили оҳангии онҳо се типи асосии оҳанг фарқ карда мешавад: а) оҳанги ахборӣ (ё хабар), б) оҳанги пурсиш, в) оҳанги ангешиш (водоркуни).

Ҳар кадоми ин типҳо навъҳои гуногун дорад. Масалан, гуфтори ахборӣ метавонад дар шакли нақл ё ҳикоя, ахборот, ҷавоби пурсиш, номбаркунӣ, эълон ва ғайра зоҳир шавад, ки ҳар кадоми онҳо дар навбати худ хелҳои гуногуни услубӣ дорад. (Масалан, ахбор метавонад дар шакли рапорт, арз, шикоят, огоҳӣ, огоҳии ҷиддӣ ва қатъӣ ва ғайра зоҳир шавад).

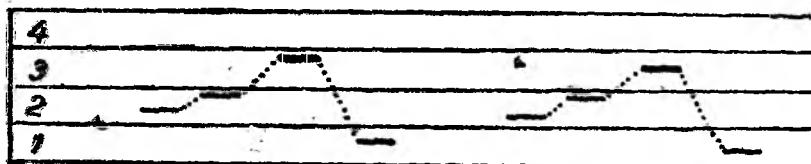
Баъзан ба туфайли семантика, сохти грамматикӣ ва оҳангӣ хосаш хитоб низ чун як типӣ махсуси гуфтор ҷудо карда мешавад. Хитоб дар ҷараёни мубодилаи афкор аз типҳои асосӣ фарқ мекунад. Хитоб, бешубҳа, категорияи оҳанг аст, аммо вай ҳамеша бо тобишҳои маъноҳои экспрессивию эмоционалӣ ҳамроҳ мебошад. Сабаб ҳамин аст, ки ҳар се навъи асосии гуфтор (ахбор, пурсиш ва ангезиш) бо оҳангӣ хитоб амалӣ шуда метавонанд.

а) Оҳангӣ ахбор

Оҳангӣ ахбор навъҳои гуногуни хабар — хабари соф, нақл, шикоят, рапорт ва ғайраро дар бар мегирад. Навъҳои гуногуни ахбор аз ҷиҳати услуби фонетикӣ (фоностилистика) фарқ кунанд ҳам, аз лиҳози ташкили сохти оҳанг тобеи як типӣ маъмултарини оҳанг—оҳангӣ ахбор мебошанд. Муҳимтарин нишонаи ҳаман навъҳои хабар оҳангӣ томи ба-охиррасанда мебошад.

Оҳангӣ ахбор вобаста ба овози гуянда (овози паст ё баланд) метавонад аз сатҳи дуҷум ё сеҷум сар шавад ва дар тӯли талаффузи фраза ба тағйироти бешу кам дучор гардад, вале вай ҳамеша майли пастшавӣ дорад. Тарҳи оҳангӣ фразаи бо тартиби маъмулии калима ва бе тобишҳои эҳсосӣ талаффузшудаи тоҷикӣ ба таври зер аст: оҳанг аз сатҳи миёна сар шуда, то маркази маъно нисбатан ҳамвор меравад. Дар маркази маъноно оҳангӣ унсурҳои оҳанг тақвият пайдо мекунанд ва оҳанг ба авҷ мерасад. Баъд аз ин қисми марказӣ унсурҳои оҳанг рӯ ба сустшавӣ мекунанд ва оҳанг то сатҳи поёнтарин паст шуда, барои ба вуҷуд овардани танфис шароит фароҳам меоварад (расми 4). Қисми томарказӣ ва баъдимарказии оҳанг хатти мавҷдорро мекӯнад, ки дар он мавҷҳо ҳиҷоҳи заданокро далолат мекунанд: наво бо навбат дар ҳиҷоҳи заданок баланд шуда, дар ҳиҷоҳи беада паст мешавад (расми 4). Дар ин маврид навою қувва метавонанд ҳамдигарро тақмил диҳанд: он ҷо ки наво паст аст, қувва тақвият пайдо мекунанд ва баръакс. Чунин

хусусият бештар барои қисми томарказии фраза хос аст. Дар қисми баъдимарказӣ дар сурати мавҷуд будани якчанд калима оҳанги пастшави умумии ҷумла задаи калимаро мутобиқи худ месозад.

Расми 4. Оҳанги ахборӣ. Матн: 105. Бобо омад. 106. Баҳор гузашт.

Гуфтори ахборӣ ду навъи асосӣ дорад: яктаркиба ва дутаркиба, ки ҳар кадоми онҳо дорои шаклҳои тасдиқӣ ва инкорӣ мебошанд.

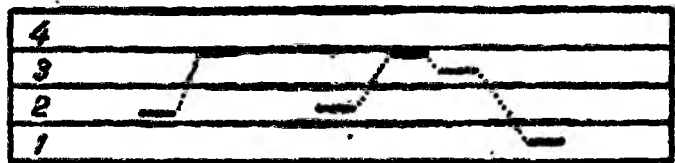
Дар фразаи яктаркибаи ахборӣ ягон факти ҳаёти моддӣ тасдиқ ё инкор карда мешавад. Оҳанги яктаркибаи ахборӣ бо он фарқ мекунад, ки тарҳи умумии оҳангаш яклук аст.

Фразаи яктаркибаи ахборӣ ин ё он ҳодиса ё воқеаи ҳаётро зикр мекунад ва бештар ҳангоми тавсифи ин ё он воқеа, ҳодиса, эълонҳо, дар ҳондан истифода мешавад. Дар чунин мавридҳо предметҳо, ҳодисаҳо, воқеаҳо эҳтиёҷ ба ҷудо кардан надоранд. Дар ин гуна гуфторҳо муқобилгузории субъект ва предикати мантиқӣ мушоҳида намешавад. Аз ҳамин рӯ, ин навъи фразаҳо навои нисбатан ҳамвор ва тарҳи яклукти оҳангӣ доранд. Тарҳи умумии оҳанги фразаи дутаркиба болорави пастшав аст.

Фразаи дутаркибаи ахбории тоҷикӣ аз ду қисми оҳангӣ иборат аст: болорав ва пастшав (расми 5). Шикасти тарҳи умумии оҳанг ва ҷудо шудани ин қисматҳо дар ҳиҷои заданоки калимае ба амал меояд, ки қисми болорав бо он тамом мешавад. Дар фразаҳои ахборие, ки бо тартиби маъмули калима талаффуз мешаванд, қисми болорави оҳанг ҳамеша пеш аз қисми пастшав меояд. Қисми болорави оҳанг як навъ хабаре мебошад, ки интизорӣ (маъталро) талаб мекунад ва бо навои баландтарин талаффуз мешавад. Пас аз қисми болорав танфис ба вуҷуд меояд, ки он ё дар шакли қатъи талаффуз (танфиси беовоз) ё ба сурати кашиши садо-

ноки охири қисми болорав (танфиси овозӣ) зоҳир мегардад. Қисми пастшави оҳанги ахборӣ як навъ ҷавобе ба қисми аввали он мебошад. Ин қисм аз навои баланд (вале аз қисми болорав пасттар) сар шуда, бо навои паст ба охир мерасад.

Тазоди байни ин қисматҳо ҳар қадар равшан бошад, унсурҳои оҳанг пеш аз танфис ҳамон дараҷа тақвият пайдо мекунанд ва равшантар зоҳир мегарданд.

Расм 5. Оҳанги дутаркибаи ахборӣ. Матн: 107. Бобо бобо дорад.

Аммо мавҷудияти танфис ҳамеша шарт нест. Ин ду қисми фразаро шикасти тарҳи оҳанг метавонад фарқ кунанд. Сатҳи умумии навои қисми пастшавии фраза хеле паст аст. Аз ҳамин сабаб дар байни қисматҳои фраза фосилаи қобили таваҷҷӯҳи наво мушоҳида мешавад.

Қисматҳои болораву пастшавии фразаи ахбории дутаркиба метавонанд як ё якчанд синтагмаро дарбар гиранд, вале онҳо тобеи як тарҳи умумии оҳанг мебошанд: синтагмаҳои қисми болорав бо навои болорав ва синтагмаҳои қисми пастшав бо навои пастшав гуфта мешаванд.

б. Оҳанги пурсиш

Гуфтори пурсишӣ дар забони тоҷикӣ қолаби махсуси синтаксисӣ надорад ва оҳанги пурсиши тоҷикӣ дорон тарҳи ягонаю доимӣ нест. Тарҳи умумии оҳанги пурсишро навъ ва мақсади пурсиш, иштироки воситаҳои лексикӣю грамматикӣ дар ташкили пурсиш, дараҷаи заданокӣ ва мавқеи онҳо дар (аввал, мобайн ва охири) сохтмони фразаи пурсишӣ муайян менамояд. Бо вучуди роҳҳо ва тарзҳои гуногунаш воситаи асосии ташкили пурсиши тоҷикӣ оҳанг мебошад. Вай гоҳо мустақилона, гоҳо дар якҷоягӣ бо воситаҳои дигари лексикӣю грамматикӣ дар ташкили пурсиш иштирок намуна, ҳелҳои гуногуни ин оҳангро ба вучуд меорад.

Дар забони тоҷикӣ пурсиш аз ҷиҳати сохти синтаксисӣ навъҳои гуногун дорад ва онҳо ба таври зер ташкил мешаванд.

а) **Пурсиши умумӣ** бе иштироки воғитаҳои лексикӣ ташкил мешавад ва ҷавоби тасдиқӣ («ҳа») ё инкорӣ («не») — ро талаб мекунад. Ин навъ пурсиш ду ҳел дорад: а) бо тартиби маъмулии (объективӣ) калимаҳо: 108. Падару модар дорӣ? — пурсид Олег Иванович. (Ю. Ақобиров), 109. Давлат Сафоев туй? (Ф. Ниёзӣ).

б) бо тартиби ҷаппаи (инверсионӣ) калимаҳо: 110. Саркунем маҷлисро? 111. Бас кунам хонданро?

Воситаи асосии ташкили ҳар ду навъи пурсиш оҳанг мебошад, аммо тарҳи умумии оҳанг дар ин ду навъи пурсиш фарқ мекунад. Фарқи байни ин ду навъи пурсиш ва оҳанги онҳоро маркази маъноии фраза муайян мекунад. Дар пурсиши маъмулии ғайриинверсионӣ маркази маъноии фраза хабар аст, ки дар охири ҷумла ҷой мегирад ва аз ҳамин рӯ, оҳанги ин типӣ пурсиш болорав аст. Оҳанги болорав аз «сатҳи якум» ё дуоми миёна сар шуда, нисбатан ҳамвор (ё бо баъзе тағйироти ҷузъӣ) то маркази маъно давом мекунад. Дар маркази маъно якбора баланд мешавад, аммо нуқтаи /ҳиҷои/ авҷи оҳанг метавонад фарқ кунад. Оҳанг дар ду ҳиҷои хабар: ҳиҷои аввал /заданок/ ё охир баланд шуда метавонад. Вобаста ба ҳиҷои авҷи оҳанг ду шакли оҳанги пурсиш умумӣ ба вуҷуд меояд: а) оҳанги болорави холис, б) оҳанги болорави пастшав. Дар оҳанги болорави пастшав қисми асосии фраза бо навои болорав талаффуз мешавад. Ҷузъи пастшави он қисми нисбатан хурди фразаро дар бар гирифта, танҳо бо қисми бебадаи хабари феълӣ вобаста ба миқдори компонентҳо ва таркиби ҳиҷогиашон аз як ё якчанд ҳиҷо иборат шуда метавонад (расми 6). Бо вуҷуди ин хатти умумии оҳанг болорав аст ва ин навъи оҳангро як навъи оҳанги болорав ҳисобидан беҳтар аст.

Расми 6. Оҳанги болораву пастшави пурсиш. Матн: 112. Сардор омад? 113. Борон гузашт?

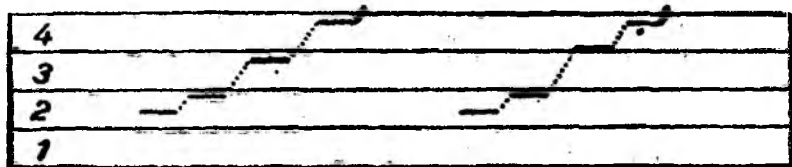
Ин навъи оҳанги болорав пурсиши холисро бе тобишҳои иловагии маъноӣ ифода мекунад ва барои фразаҳои хос аст, ки дар онҳо гуруҳи предикативиро хабари феълӣ ё хабарҳои номие, ки бо бандакҳои хабарӣ /-ам, -ӣ, -аст/ буд, мебошад/, -ем, -ед, -анд/ омада бошанд, ташкил медиҳад.

Дар пурсишҳои умумӣ оҳанги болоравӣ соф дар мавридҳои ба амал меояд, ки ба пурсишҳои тобишҳои маъноӣ иловагии ҳавасмандӣ (ё тобишҳои дигар) илова шавад. Муқ. шавад:

114. Сардор омад? /пурсиши холис/.

115. Оардор омад? /пурсиши бо тобишҳои ҳавасмандӣ/.

Дар пурсишҳои бо тобишҳои ҳавасмандӣ /ё интизорӣ/ тарҳи оҳанг аз аввали фраза то хабари феълӣ мисли пурсишҳои соф аст, аммо дар хабар оҳанг аз ҳиҷоӣ аввали он сар карда, то ҳиҷоӣ охираш тадриҷан боло меравад ва дар ҳиҷоӣ охир ба авҷ мерасад (расми 7).

Расми 7. Оҳанги болоравӣ пурсиш. Матн: 116. Сардор омад?
117. Маҷлис сар шуд?

Фразаҳои пурсишӣ, ки хабари онҳо ба воситаи ҳиссаҳои номии нуҷқ ифода шуда, бандакҳои хабариро нағрифтааст, низ бо оҳанги болоравӣ холис талаффуз мешаванд ва пурсишҳои умумӣ бе тобишҳои иловагии маъноӣ ифода мекунад:

118. Ин дастхати шумо?

119. Падарат муаллим?

120. Бобоят духтур?

121. — Барот?

122. — Бистум?

123. — Сафед?

Пурсишҳои умумӣ, ки дар ташкили онҳо ҳиссаҳои -мӣ, -чӣ иштирок мекунад, низ бо оҳанги болоравӣ талаффуз мешаванд.

Хиссачаҳои -мӣ ва -чӣ мустақилияти маъноӣ надорад, зада қабул намекунад ва аз ҳамин рӯ, алоҳида маркази маъноӣ оҳанги фразаро ба вуҷуд оварда наметавонанд. Маркази маъноӣ ҷумларо унсури пеш аз ин хиссачаҳо омадаи фраза ташкил медиҳад. Ин хиссачаҳо чун энклитикаҳо ба унсури асосӣ ҳамроҳ шуда, якҷоя талаффуз мешаванд:

124. Дарс сар шуд-мӣ?

125. Ба хона дароём-чӣ?

Бо вуҷуди ин ин хиссачаҳо (алалхусус-мӣ) дар бисёре мавридҳо дар нуктаи авҷи оҳанг қарор мегиранд. Дар пурсишҳое, ки ин хиссачаҳо иштирок мекунад, тарҳи оҳанг мисли навъҳои оҳанги болорав то маркази маъноӣ нисбатан ҳамвор аст, аммо дар маркази маъноӣ ба авҷ мерасад ва баробари ба ин хиссачаҳо расидан якбора ба боло меҷаҳад. Дар натиҷа як тарҳи оҳанги сезинадори дорон қисмҳои ҳамвор, авҷ ва ҷаҳиш ба боло пайдо мешавад.

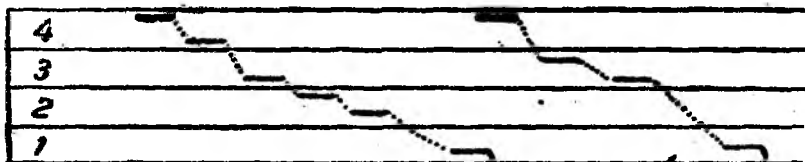
Ин хиссачаҳо дар ташкили маъноӣ асосии пурсиш сахме надоранд ва як навъ воситаи зиёдатӣ ба назар мерасанд зеро аз набудани онҳо маъноӣ пурсиш зарар намебинад:

126. Дарс сар шуд-мӣ?

127. Дарс сар шуд?

Оҳанге, ки дар ташкили он ин хиссачаҳо иштирок мекунад, оҳанги пурсиши умумиро бо тобишҳои иловагии ҳавасмандӣ, интизорӣ ва амсоли инҳо ба хотир меорад.

Оҳанги пурсишҳои умумии инверсионӣ акси оҳанги зикршуда аст. Дар гуфторҳои инверсионӣ ба туфайли инверсия маркази маъноӣ гуфтор (хабар) ҷояшро тағйир дода, ба аввали (ё мобайни) фраза мекӯчад. Хабарӣ феълӣ ҷумла дар ин ҳолат задаро танҳо дар ҳиҷоӣ (ё ҷузъӣ) якумаш қабул мекунад. Аз ҳамин рӯ, оҳанги ин навъи ҷумлаҳо аз нуктаи баландтарин (ҳиҷоӣ аввали хабар) сар шуда, тадриҷан паст мешавад. Қисми охири оҳанги ин навъи пурсиш охири гуфтори ахбориро ба хотир меорад (расми 8).

Расми 8. Оҳанги пурсиш бо тартиби ҷаҳпаи аъзоҳои ҷумла.
Матн: 128. Омаданд меҳмонон? 129. Сар шуд маҷлис?

б) Пурсиши хусусӣ бо иштироки воситаҳои ёрирасони грамматикӣ (бештар бо ёрии ҷонишинҳои саволӣ ва зарфҳои ҷонишинӣ) ташкил шуда, ҷавоби муфассалро талаб мекунанд. Дар ташкили пурсишҳои хусусӣ бештар ҷонишинҳои саволӣ ва зарфҳои ҷонишинӣ: кӣ, ҷӣ, кучо, аз кучо, ба кучо, дар кучо, то кучо, кай, то кай, аз кай боз, барои кӣ, барои ҷӣ, чаро, аз ҷӣ сабаб, чанд, ҷӣ қадар, ҷӣ андоза, ҷӣ ҳел, қадом ва амсоли инҳо истифода мешаванд. Семантикаи асосии ҳамаи ин навъи қалимаҳо бо пурсиш алоқаманд бошад ҳам, онҳо маънои хусусии гуногуни пурсишӣ доранд ва ҷиҳатҳои мухталифи предметҳо, ҳолату аломат ва амалро далолат мекунанд:

- а) барои пурсиши шахсу ғайришахс ҷонишинҳои кӣ, ҷӣ;
- б) пурсиши объект — киро, ҷиро, қадом;
- в) пурсиши замон — кай, то кай, кай боз, аз кай;
- г) пурсиши мақом — кучо, дар кучо, аз кучо, ба кучо, то кучо;
- д) пурсиши сабабу мақсад — чаро, барои ҷӣ, аз ҷӣ сабаб, бо қадом сабаб;
- е) пурсиши аломату амал — ҷӣ ҳел, ҷӣ тавр, ҷӣ гуна, ҷӣ ранг, ҷӣ зайл;
- ё) пурсиши миқдору андоза — чанд, ҷӣ қадар, ҷӣ андоза ва ғайра истифода мешаванд.

Ин қалимаҳо дар сохтмони фразаи пурсишӣ ҷои муайян надоранд. Аксарияти мутлақи онҳо метавонанд дар аввал, мобайн ва охири ҷумла оянд ва ё алоҳида пурсишро ташкил диҳанд. Ҳамаи ин қалимаҳо дар ҷараёни нутқ дар бештари мавридҳо заданок (бо зади таъкид) талаффуз шуда, маркази маъноии гуфторро ташкил медиҳанд. Аз ҳамин рӯ, вобаста ба ҷои ин қалимаҳо дар сохтмони фраза тарҳи умумии оҳанги он низ тағйир меёбад.

Вобаста ба ҷои қалимаҳои саволӣ дар сохтмони фраза се навъи тарҳи оҳанги пурсиши хусусӣ ба вуҷуд меояд:

Агар қалимаи саволӣ дар аввал қарор дошта бошад, фраза бо оҳанги пастшав талаффуз мешавад (расми 5).

130. Барои ҷӣ хестӣ? — бо таҳдид пурсид Микола (Ю. Ақобиров).

131. — Ҷӣ гуфтӣ? Ҳоло ту маро саг гуфтӣ?! — таҳдидомез шӯрид доруға (С. Улуғзода).

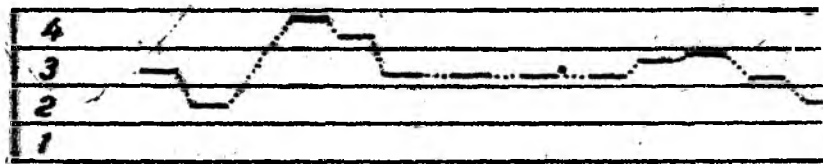
Агар қалимаи саволӣ дар мобайн ояд, фраза бо оҳанги болорави пастшав талаффузи мешавад (расми 6). 132. Ту

аз кай боз дар Тоҷикистон қор мекуни? (Ю. Ақобиров). 133. — Аспонӣ ҷиро меорӣ? (С. Улуғзода). 134: Ту хушбахтии шахсии одамро чӣ гуна мефаҳмӣ? (Ю. Ақобиров).

Агар калимаҳои саволи дар охир оянд, тарҳи умумии оҳанги фраза болорав мешавад: 134. — Хуб, зиндагӣ чӣ хел? — ба пиёла чой рехта пурсид қотиби партком (Ю. Ақобиров). 135. — Ҳа, боз ин кист? (С. Улуғзода).

Оҳанги болорав ва пастшав ба ду навъи оҳанги пурсиши умумӣ (расмҳои 7 ва 8) монанд аст, аммо оҳанги болораву пастшав дигар аст.

Оҳанги болораву пастшави пурсиши умумӣ, чи тавре ки зикр шуд, барои фразаҳои пурсиши хос аст, ки дар онҳо калимаи саволи дар мобайн меояд. Дар ин гуна фразаҳо оҳанг аз аввал то маркази маъно — калимаи саволи тадриҷан баланд мешавад (ё ба таври ҳамвор давом мекунад). Дар ҳаҷои заданоки калимаи саволи яқбора баланд шуда, тез (дар ҳудуди ду—се ҳаҷо) паст мешавад ва шакли қисми охири пурсиши ахбориро мегирад. Гумбази тарҳи оҳанг маъмулан бо калимаи саволи маҳдуд мешавад. Калимаи саволи дар сохтмони ҷумла вобаста ба тарҳи лексикӣ синтагматиқнаш дар марказ: ё наздиктар ба аввал, ё ба охири ҷумла қарор мегирад. Вобаста ба ҳамин гунбази оҳанги ҷумла ҳо ҳудро тағйир медиҳад ва қисмҳои то марказӣ ба баъди-марказии оҳанг ҳаҷму андозаи худро дигар мекунад (расми 9).

Расми 9. Оҳанги пурсиши хусусӣ. Матн: 136. Ту аз кай боз дар Тоҷикистон қор мекуни?

Оҳанги болораву пастшави пурсиши хусусӣ бо ҳамин хусусият аз оҳанги болорави пурсиши умумӣ, ки қисми баъди-марказӣ низ дорад, фарқ мекунад.

Дар ташкили гуфторҳои пурсиши метавонанд ду ё зиёда калимаҳои саволи истифода шаванд: 137. У аз кӣ чӣ ҳаридааст ва ба кӣ чӣ фурухтааст (С. Айни). Дар ин маврид дар

байни пурсишҳо муносибати тазоди пайдо шавад ҳам, якгон онҳо (пурсиши дуум) маркази маъноӣ қарор мегирад ва оҳанги фраза ба навъи тавсифшуда монанд мешавад.

Дар хусуси саҳми калимаҳои пурсишӣ сухан ронда, бояд дар хотир дошт, ки дар ҷараёни нутқ онҳо ҳамеша заданок нестанд ва маркази оҳанги маъноии фразаро муайян карда наметавонанд ва ба тарҳи умумии оҳанг таъсир намерасонанд. Масалан, дар ҷумлаи 138 «Чаро худат бардошта овардӣ, отаи Ҳасан?» (С. Улуғзода) ба туфайли муқобилгузори задаи таъкидро калимаи худ қабул кардааст, ки он маркази маъноиро ташкил медиҳад. Пурсишҷонишини «чаро» бошад, мисли унсурҳои дигари—фраза тобеи тарҳи умумии оҳанг мебошад.

в) **Пурсиши муқоисавӣ** ба воситаи муқоисаи ин ё он предмет, амалу аломат ва ҳолати номаълум бо ин ё он предмет, амалу аломат ва ҳолати аз гузашта маълум сохта мешавад:

139. Ту шеър менависӣ, 140. Мусиқӣ ҳам менавозӣ? 141.— Парвиз хамаи имтиҳонҳоро бомуваффақият сулорид. 142. Аммо Шохин? (Шохин?, ё Шохин-чӣ?).

Хусусияти хоси ин навъ пурсишҳо ин аст, ки онҳо бе контексти худ — ҷумлаи пешина вучуд дошта наметавонанд. Ҷумлаи пурсишӣ гуё давоми мантиқии ҷумлаи пешина буда, як навъ ҷумлаи нотамодро ба хотир меоранд, ки ба ҷумлаи тамомишуда (ахборӣ) муқобил меистад. Хусусияти дигари ин навъи пурсишҳо ин аст, ки дар онҳо ҳиссаҷаҳои -ку, ҳам ва -чӣ дар ҳар ду ҷумла ба таври ҷуфт истифода мешаванд. Маъмулан ҳиссаҷаи -ку дар ҷумлаи пешина, «ҳам» ва «чӣ» дар ҷумлаи саволи меоянд:

143. Ту шеър-ку менависӣ. 144. Мусиқӣ ҳам менавозӣ?

145. Ту ба театр-ку рафтаи намекоҳӣ. 146. Кино равам-чӣ?

Муқобилистии ҷумлаи пурсишӣ бо ҷумлаи пешина дар оҳанги онҳо низ мушоҳида мешавад. Вобаста ба мақсади гуфтор ин ҳиссаҷаҳо дар ҳар ду ҷумла ҷои худро озодона таъсир медиҳанд. Онҳо калимаҳои муқобил гузашташударо ҳамроҳӣ карда, дар аввал, мобайн ва охири ҷумла омада метавонанд, аммо онҳо ба оҳанги умумии ҷумла таъбироти ҷолиби кайд дароварда наметавонанд. Тарҳи умумии оҳанги ин тип пурсишҳоро хабар муайян мекунад. Хабарии ин навъ пурсишҳо дар охир меояд ва оҳанги умумии ҷумлаи пурсишӣ мисли як шакли оҳанги пурсиши умумӣ болорав аст ва он бо оҳанги пастшави ҷумлаи аввал муқобил меистад.

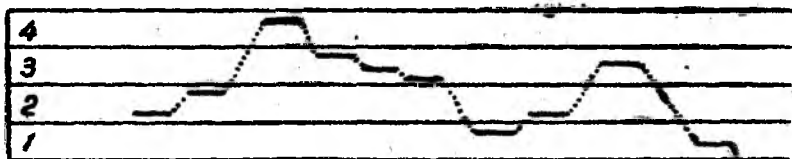
г) Пурсиши хилофӣ ба воситаи муқобилгузорию ду ё зиёда предмет, амал, ҳолат ва аломати номаълуми бо ҳам зидташқил мешавад ва аз ду ҷавоби муқолифи якдигар якеро талаб мекунад. Дар ташқири пурсишҳои хилофӣ ҳиссаҷаи «ё» ҳамкорӣ мекунад. Ин ҳиссаҷа дар ин маврид дар байни аъзоёни тазод ҷо мегирад. Муносибати тазод дар байни аъзоёни гуногуни ҷумла зоҳир шуда метавонад.

147. Шумо гармиро дӯсти медоред ё сардиро?

148. — Вай ҳамин вартӣш буд-мӣ ё дигараш? (С. Улуғзода). 149. — Отаи Ҳасан, хобӣ ё бедор? (С. Улуғзода). 150. Ин чандумин бор? Садум ё саду якум? (Ю. Ақобиров).

Пурсиши хилофӣ аз ҷиҳати маъно ва сохти синтаксисӣ ба пурсиши умумӣ монандӣ дорад. Вай танҳо бо қисми дуҷуми худ, ки бо қисми якум бо пайвандаки «ё» пайваст мешавад, фарқ мекунад.

Қаробати маъноию синтаксисии пурсиши хилофӣ бо пурсиши умумӣ дар оҳанг низ инъикос мешавад. Қисми аввали пурсиши хилофӣ (то пайвандак) мисли оҳанги пурсиши умумӣ дорои оҳанги болорав аст, вале қисми дуҷуми он бо навои пастишав талаффуз мешавад. Тарҳи умумии оҳанги ин навь пурсишҳо болорави пастишав аст. Ин навь оҳанг бо оҳанги фразаҷо, ки маркази маъноии онҳо дар мобайн аст, монандӣ дорад. Мазмуни асосии пурсиши хилофӣ дар қисми якум (пеш аз пайвандак) ифода мешавад. Қисми дуҷум як навь илова ба мазмуни қисми аввал аст. Бо вучуди ин тарҳи умумии оҳанг, муносибати тазоди ҷунин пурсишҳо дар шакли ду марказ дар қисми якум ва дуҷуми фраза ҳамеша маълум аст (расми 10). Ин ду марказ вобаста ба лаҳҷаи нутқ аз ҷиҳати вазни маъноию оҳангӣ бо якдигар тағйир шуда метавонанд.

Расми 10. Оҳанги пурсиши хилофӣ. Матн; 152. Меҳмонон ирӯз меоянд ё фардо?

Агар маркази дуҷум ҳам бо оҳанги баланд талаффуз шавад, оҳанги фраза дутаркиба мешавад. Дар ҷунин фраза

маънои хилофии чузъхо мемонад, аммо ба туфайли оҳанги болорав маркази якум шакли нотамодро мегирад.

д) **Пурсиши такрорӣ** ба воситаи такрори пурсиш ташкил мегардад. Пурсиши такрорӣ метавонад бо ёрии калимаи саволӣ ё бе иштироки он сохта шавад.

Дар пурсиши такрорӣ калимаҳои саволӣ ширкат дошта метавонанд:

153. Шумо чандсолаед? — 154. Ман чандсолаам? 155. — Чилсола. 156. Ин асари кист? 157. — Ин асари кист? 158. — Асари Аҳмади Дониш. 159. Шумо чӣ хел ўро намешиносед? — 160. Ман чӣ хел ўро намешиносам? 161. — Ман ўро надидаам.

Чумлаи аввали пурсишӣ мисли чумлаҳои маъмулии саволӣ (бо калимаи савол) вобаста ба мақсади пурсиш ва ҷои калимаи саволӣ оҳанги болорав, пастшав. ё болорави пастшав дорад, аммо пурсиши такрорӣ одатан бо оҳанги болорав талаффуз мешавад. Наво дар чунин пурсишҳо дар ҳиҷои охир авҷ мегирад. Оҳанг аз аввали чумла то ҳиҷои охири он — нуқтаи авҷ нисбатан ҳамвор давом мекунад. Ин тип оҳанг ба навъи дуоми оҳанги пурсиши умумӣ, ки тобиши хавасмандию мунтазириро ифода мекунад, шабоҳат дорад.

Пурсишҳои такрорие, ки бе калимаи саволӣ сохта мешаванд, низ бо ҳамин хел оҳанг талаффуз мешаванд:

163. Доруро ёфтед? 164. — Доруро ёфтам? 165. — Не наёфтам. 166. Операи нав маъкул шуд? 167. — Операи нав маъкул шуд? 168. — Ҳа, операи хуб!

Шакли мураккабтари пурсиши такрорӣ пурсиши навъи зер аст:

169. План иҷро шуд? 170. — План иҷро шуд? 171. — Барфу боронро надид?

Дар чунин фразаҳо маънои асосӣ (пурсиш ва ҷавоби он) дар чумлаи якум ва сеюм мутамаказ мешавад, ки онҳо бо ҳам муносибати тазод доранд: чумлаи якум пурсиш ва чумлаи сеюм ҷавоби он аст. Аз ҳамин рӯ, ин ду чумла талаффузи равшани саволӣ доранд. Чумлаи дуюм аз рӯи тарҳи оҳангаш ба оҳанги нотамом монанд аст, вале сатҳи навои он пасттар ва ба оҳанги ахборӣ наздиктар аст. Ин фраза чун як қисми (нотамоми) чумлаи сеюм зоҳир мегардад.

в. Оҳанги ангешиш

Оҳанги ангешиш ё амр барои фразаҳои хос мебошад, ки гуянда ба воситаи онҳо шунавандаро тавассути навъҳои гу-

ногуни амр (амр, фармон, илтимос, хоҳиш, маслиҳат, огоҳӣ ва ғайра) ба иҷрои қоре бармеангезонад, водор мекунад.

Дар забони тоҷикӣ оҳанги ангезиш дар се типи асосии ҷумлаҳо равшантар зоҳир мешавад:

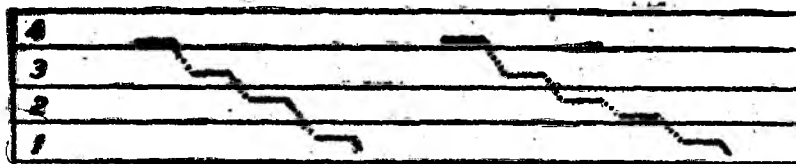
а) ҷумлаҳои амриё, ки хабарӣ онҳо бо шакли сифаи амриё феълӣ ифода мешавад: 172. Бандед ўро! 173. Китобро хонед!

б) ҷумлаҳои амриё, ки дар онҳо барои ифодаи амр ҳиссаҷаҳо, феълҳои ифодакунандаи маъноҳои иродавӣ ба қор бурда мешаванд: 174. Қанӣ, тезтар сар кунед! 175. Бигузор, ў аз ин ҷо равад!

в) ҷумлаҳои ишоравӣ амриё, ки дар онҳо хабар истифода намешавад, вале дар назар дошта мешавад: 176. Тезтар! 177. Хомӯш! 178. Бас! 179. Марҳамат, як ҷиёла ҷой!

Дар забони тоҷикӣ оҳанги ангезиш низ баръакси оҳанги аҳбор тарҳи ягонаву муайян надорад. Тарҳи оҳанги ангезишро мисли оҳанги пурсиш маркази маъноӣ муайян мекунад. Вобаста ба маркази маъноӣ дар ҷумлаҳои амриё ду навъи асосии оҳанги ангезишро метавон қайд кард.

а) Оҳанги пастшав барои ҷумлаҳои амриё хос мебошад, ки бо шакли амриё феълӣ сар мешавад. Дар ин шаклҳои феълӣ, ки маркази маъноӣ ва оҳангии ҷумлаҳо таъкил медиҳанд, задаи фраза дар ҳаҷои аввал меояд. Аз ҳамин сабаб оҳанги амр бо навои баландтари ҷумла, аз сатҳи қорум сар шуда, зина ба зина паст мешавад ва бо сатҳи пасттарин мерасад, ки он аз интиҳои ҷумла дарак медиҳад.

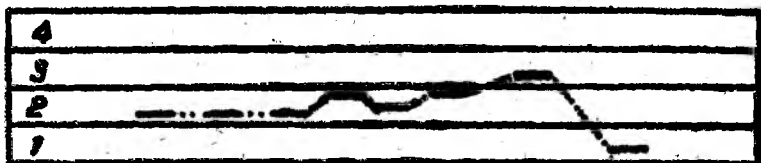

Расми 11. Оҳанги пастшавии ангезиш. Матн: 180. Гиред ўро!
181. Хонед мактубро!

Ибтидои баланд ва интиҳои бисёре пастии оҳанги ангезиш ва вобаста ба ҳамин фосилаи қалони оҳанг ин навъи амриё аз оҳанги аҳбор фарқ мекунонад, вале ба оҳанги пурсише, ки бо қалимаи саволи оғоз мешавад, наздик месозад. Аммо оҳанги амр аз оҳанги ин навъи пурсиш фарқ мекунад: дар ҷумлаҳои амриё оҳанг аз сатҳи баланд сар мешавад ва тад-

ричан, ба таври ҳамвор паст мешавад; дар ҷумлаҳои пур-
сишӣ оҳанг аз сатҳи баланд сар мешавад, аммо бисёр тез,
дар тӯли як-ду ҳиҷо поён мефарояд ва баъд нисбатан бетағъ-
ир то охир давом мекунад.

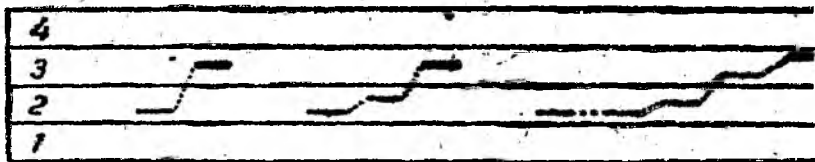
б) Оҳанги болорави пастшав барои ҷумлаҳои амриё хос
аст, ки бо тартиби маъмули калима талаффуз мешаванд.
Дар чунин ҷумлаҳо хабар дар ҷои маъмулии худ, дар охири
ҷумла меояд ва оҳанг аз сатҳи паст (дуюм) сар карда, то
хабар маркази оҳанги ҷумла баланд мешавад. Дар ҳиҷои
заданоки калима ё синтагмае, ки

Расми 12. Оҳанги болорави ангешиш. Матн; 182. Тарадудатро
дидак гир!

маркази маъноӣ фразаро ташкил медиҳад, ба авҷ расида,
пас аз он ру ба пастшавӣ мекунад (расми 12). Қисми паст-
шавӣ ин навъи оҳанги амр вобаста ба таркиби ҳиҷогии
хабар (шакли феълӣ) ва ҷои зади фраза аз як ё якчанд
ҳиҷо иборат мешавад. Ин навъи оҳанги ангешиш ба оҳанги
ахборӣ шабоҳат дорад.

в) Оҳанги болорави ангешиш доираи нисбатан маҳдуди
истеъмол дорад ва танҳо барои ҷумлаҳои амриё хос аст, ки
дар онҳо хабар бартамом истифода нашудааст ё қисман
омадааст. Масалан, дар ҷумлаи амриё «Марҳамат, як пиёла
ҷой» хабар мавҷуд нест, вале дар ҷумлаҳои навъи Хомӯш!
Бас! ва амсоли онҳо фақат ҷузъи номии хабар омадааст:
(Хомӯш бошед! Бас кунед!) Бинобар мавҷуд набудани ха-
бар ё қисми феълӣ он (қисми поёнрави оҳанг) оҳанги
ин тип фразаро болорав аст ва оҳанги нотамодро ба хотир
меоварад (расми 13).

Расми 13. Оҳанги ангешиш. Матн; Хомӯш! Оҳиста! Як пиёла ҷой!

Агар дар чунин чумлаҳо хабар (фeyл ё чузъҳои фeyлӣ) барқарор шаванд, оҳанги онҳо болорави пастшав мешавад: Хомуш бошед! Оҳиста гап занед! Як пиёла чой гиред!

Дар чумлаҳои амри низ истифодаи задаи таъкид имконпазир аст. Истифодаи задаи таъкид тарҳи умумии оҳангҳои зикршударо таъбир медиҳад. Масалан, агар чумлаи Гапро бас кунед!-ро бо оҳанги маъмулии амр гӯем, дорои оҳанги болорави пастшав мешавад ва агар қалимаи аввали онро ба воситаи задаи таъкид ҷудо кунем, ин чумла бо оҳанги пастшав талаффуз мегардад.

Чумлаҳои амри ба гуфайли семантикаи хосашон дар нутқ моили талаффузи ифоданоку эмоционалӣ мебошанд. Иловашавии тобишҳои гуногуни маъноӣ эҳсосӣ низ тарҳи умумии оҳангро таъбир медиҳад. Масалан, оҳанги амри катӣ, ки раднопазир аст, (Тез дастонашро бандед! — фармон дод сардор) аз оҳанги амри навозишкорона (184. Бигир садқаат шавам, духтари ноошно!) фарқ мекунад.

г. Оҳанги мурочиат (мухотаб)

Оҳанги мурочиат (мухотаб) — қалима ва ибораҳои, ки адресати (ба кӣ равона карда шудани) нутқро ифода мекунад, аз соҳти оҳангии қисмҳои дигари чумла фарқ мекунад. Вай бештар ба оҳанги қалима ва ибораҳои иловагии чумла шабоҳат дорад.

Дар мурочиат бештар исмҳо, ки номи шахс, предметҳои ҷондору бечон, ҳодисаҳои воқеаҳои гуногуни табиатро ифода мекунад, истифода мешаванд. Ин гуна қалимаҳо ва ибораҳо дар қисмҳои мухталиф (аввал, мобайн ва охир)-и чумла истеъмоли шуда, тарҳи оҳанги гуногун доранд.

Мурочиат аз як ё якҷанд қалима иборат шуда, синтагмаҳои якқалимагӣ ё чандқалимагиро ба вуҷуд меоварад. Оҳанги мурочиат ба ҷои қалима ва иборати ифодакунандаи мурочиат дар тарҳи умумии оҳанг вобаста аст.

Агар мухотаб бо қалимаҳои ифодакунандаи муносибатҳои ҳешутаборӣ, дӯстона ҳамроҳ ояд, ин қалимаҳо ба синтагмаҳои гуногун ҷудо намешаванд, балки дар якҷоягӣ бо қалимаҳои асосӣ як синтагмаро ташкил медиҳанд.

185. Додарам Салимҷон, шумо аз ин қор хабар надоред?

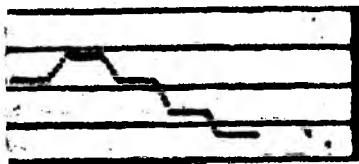
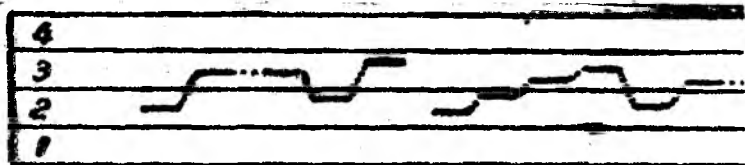
186. Ақои Мирзо, ба шумо чӣ шуд?

Агар ин гуна қалимаҳо баъд аз мухотаб оянд, низ бо он як синтагмаро ташкил медиҳанд ва унсурҳои оҳанг дар

ҳитои заданоки ҳамин калима афзалият пайдо мекунад, вале маркази маъноӣ ҷумла дар ҷои дигар аст.

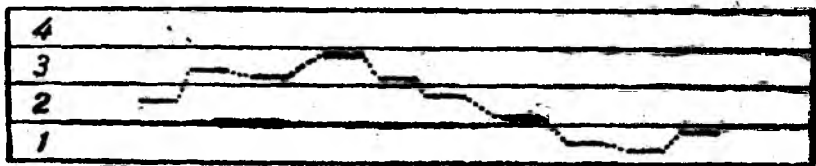
189. Саид-ако, шумо ин гапхоро нагуед!

Агар мурочиат дар аввали ҷумла ояд, вобаста ба таркибаш дар як (ё бештар) синтагма талаффуз мешавад. Дар ҷунин мавридҳо баъди мурочиат танфиси нисбатан тулонӣ падида меояд, задаи охири (ё аввали) синтагма бештар таъкият пайдо мекунад, садоноки ҳитои заданок кашидатар талаффуз мешавад. Дар ҷудо ҷардани синтагмаи мурочиат маҳз саҳми қувваю шиддатнокӣ қалон аст. Навои мурочиати аввали ҷумла нотамои ва болорав аст:

Расми 14. Оҳанги мурочиат дар гуфтори ахборӣ. Матн:
190. Дӯстони азиз, ман бароятон хабари хуш овардам.

Агар калимаи (синтагмаи) мурочиат дар охири ҷумла ояд, оҳанги он тобеи тарҳи умумии оҳанги ҷумла гардида, бо оҳанги нотамои (дар ҷумлаи саволӣ) в тои (дар ҷумлаи ахборӣ ва ангеизишӣ) талаффуз мешавад (расми 15).

Расми 15. Оҳанги мурочиат дар охири фраза. Матн:
191. Ман уро наместиносам, дорад!

Унсурҳои оҳанги мухотаби охири ҷумла нисбат ба мухотаби аввали гуфтор заъифтар аст. Наво паст, танфис кӯтоҳтар мешавад ва ин ҳолат гоҳо боиси он мешавад, ки мухотаби охири ҷумла ба қисми пеш аз худаш омада муттаҳид гардида, як синтагмаро ташкил медиҳад.

Мухотаб метавонад тарҳи умумии оҳангро шикаста, дар мобайни он қарор гирад. Вай дар ин маврид чун синтагмаи алоҳида аз ду тараф бо танфис ҷудо мешавад. Навои он нисбат ба сатҳи умумии оҳанги ҷумла пасттар ва нотамомаст, суръати талаффузи он тезтар мегардад. Дар ин маврид оҳанги мурочиат ба оҳанги калима ва ибораҳои иловагӣ шабоҳат пайдо мекунад.

Мурочиат дар талаффуз майли ба қисми пешини ҷумла ҳамроҳ шудан дорад, аммо ба қисми баъдинаи ҷумла ҳеҷ гоҳ ҳамроҳ намешавад.

Агар мухотаб ҷида шавад, оҳанги он аз аъзои якум тадриҷан боло меравад ва дар ҳиҷои заданоки аъзои охир ба авҷ мерасад. Дар ин маврид ба оҳанги ҷида тобишҳои эмоционалӣ ҳамроҳ мешаванд:

192. **Азизам, ҷонакам, ширинакам, ту гуноҳҳои маро бу-
бахш!**

Дар нутқи маъмулӣ дар ҷумлаҳои мухотабдор (пурсишӣ, амрӣ, ахборӣ) тобишҳои гуногуну сершумори эҳсосӣ ифода мешаванд. Дар бештари мавридҳо ин тобишҳо ба воситаи мухотаб ифода мегарданд. Вобаста ба тобишҳои эҳсосотӣ оҳанги мухотаб тағйир меёбад:

193. **Дӯсти ман, муаллим, шуморо мешиносад.**

194. **Ана ҳамин хел, муаллим, шаб мегузараду таб мегузарад (Р. Чалил).**

Дар ҷумлаи 194 мухотаби «муаллим» тобиши эҳсосии таъкидию гиламандӣ дорад ва аз ҷиҳати оҳанг фарқ мекунад: наво дар ҳиҷои заданоки ин калима якбора ва бо суръаттар баланд мешавад ва фосилаи калонтари оҳангро ба вуҷуд меорад. Тамдид баъд аз ин калима тулонитар аст.

Тобишҳои гуногуни эҳсосотии мурочиат гоҳо дар якҷоягӣ бо нидоҳои ифодакунандаи ҳолатҳои рӯҳӣ (э, эҳ, мана, оҳҳо, ҳайрият ва ғайра), ҳиссаҳои гуногун (ҳо, ҳа, бале, рост, ҳамин тавр, майлаш ва ғайра) ифода меёбанд.

195. **Канӣ, бародар, шумо сар кунед!**

196. **Ҳамин тавр, саркор, гап ҳамин! (Р. Чалил).**

Дар чунин мавридҳо мухотаб бо ин навъ калимаҳо дар

як синтагма талаффуз мешавад ва вобаста ба ҷояш дар ҷумла тарҳи оҳанги худро мегирад.

197. Майлаш, дӯстон, ман меравам.

198. Албатта, модарҷон, ман бармегардам (Р. Чалил).

д. Оҳанги номбарӣ

Оҳанги номбарӣ (ё номбаркунӣ) хангоми бо тартиб номбар кардани предметҳо, ҳодисаҳо, воқеаҳо ва ғайра истифода мешавад. Масалан, хангоми ҳисоб бо тартиб номбар кардани ададҳо (як, ду, се, чор ва ғ.) ё ҷавобан ба саволе (масалан, ҷавобан ба ҷурғиши Дар рӯи миз чист?) номбар кардани предметҳо (ашъён рӯи миз: қоғаз, қалам, китоб ва ғ.) мо бо оҳанги номбарӣ дучор мешавем.

Дар синтаксис дар зери мафҳуми номбарӣ (чидашавӣ) такроран омадани аъзоҳои ҷумла (мубтадо, хабар, ҳол ва ғ.) фаҳмида мешавад.

Предметҳои номбаршаванда (ё аъзоҳои чидашуда) оҳанги алоҳида доранд.

Аъзоҳои ҷумларо оҳанг ва пайвандҳои пайваस्तкунанда муттаҳид месозанд. Оҳанг чун воситаи фонетикӣ таъзия ва ташкили ҷараёни нутқ ҳамеша дар ҷудо кардани аъзоҳои чида иштирақ мекунад, аммо саҳми он маҳз дар мавридҳои қалон аст, ки аъзоҳои чида бе ёрии воситаҳои грамматикӣ омада бошанд. Дар ин маврид воситаи ягонаи ташкил ва ҷудо кардани аъзоҳои чида оҳанг аст.

Мо бо оҳанги номбарӣ дар мавридҳои сару қор дорем, ки предметҳо ё аломатҳои онҳо дорои алоқаи пайваस्त буда, ба тартиб ва пай ҳам номбар мешаванд:

199. Дӯсти ман одами хуб, доно, ростқавал, некандеш ва фурутан аст.

Ҳамин калимаҳо дар таркибӣ ҷумлаи 200 Дӯсти ман одами хуби донои ростқавли некандеши фурутан аст» чида нашудаанд, зеро онҳо ба таври дигар (дорои алоқаи тобеъ) алоқаманд буда, оҳанги дигар доранд. Силсилаи изофӣ — «одами хуби донои ростқавли некандеши фурутан» як синтагмаи алоҳидаро ташкил медиҳад, ки он вобаста ба ҷояш дар тарҳи оҳанги ҷумла (синтагмаи ибтидо ё синтагмаи интиҳо) ба таври хоси фонетикӣ ташкил ва талаффуз мегардад. Ҳар як чунин синтагма бо танфис тамои шуда, дорои тарҳи муайяни наво, задан ба худ хос ва суръати муайяни талаффуз мебошад.

Ҳамаи аъзоҳои синтагмаи номбарӣ (ба истиснои аъзои

ё синтагми охири) бо оҳанги нотамои талаффуз мешаванд. Баландии навои онҳо нисбатан як хел аст. Оҳанги аъзои (синтагмаи) охири номбаркунӣ ба ҷои он дар тарҳи умумии оҳанги ҷумла вобаста аст: агар аъзои охири номбаркунӣ дар дохили ҷумла ҷо гирад, мисли аъзоёни дигари силсила ҳамчун синтагмаи ибтидоӣ бо оҳанги нотамои гуфта мешавад: ҳиҷои заданоки охири ин синтагма нисбат ба синтагмаҳои дигар навои балаидтар, дарозии бештар, танфиси тӯлонитар дошта, бо шиддатнокӣ ва равшании бештари талаффузи худ фарқ мекунад (расми 16).

Расми 16. Оҳанги номбарӣ. Матн: 201. Муҳочирони фармӣ. дарвозӣ, хучандӣ, ӯротешпағӣ, фарғонағӣ ва дигарон (дар он ҷо ҷой гирифта буданд).

Агар аъзои охири силсилаи номбарӣ дар охири ҷумла қарор гирад, тобеи тарҳи умумии оҳанги ҷумла буда, бо оҳанги ахборӣ ё саволи талаффуз мешавад: Мо зироати гуногун мекорем: пахта, гандум, зағир, шолӣ ва арзан.

Агар дар силсилаи номбарии аз ду аъзо иборатбуда аъзоёнаш бо пайвандаки ва, ё, -у (-ю) пайваст шуда бошанд, аъзоҳои силсила ба танфис дар як синтагма ва вобаста ба ҷояшон дар ҷумла бо оҳанги нотамои (дар дохили ҷумла) ё том (дар охири ҷумла) талаффуз мешаванд:

202. Майсара ҳайрон, парешон, нолон.

203. Майсара зани мешчашму мушқинмӯй, қадбаланду сафедруй буд.

Дар мисоли (202) калимаи охири номбарӣ нолон, ки дар охир омадааст, бо оҳанги афтон /том/ ва калимаи сафедруй (203) дар дохили ҷумла бо оҳанги болорав /нотамом/ талаффуз мешаванд.

Агар силсила ду ё бештар аъзо дошта бошад ва ду аъзои охири он бо пайвандакҳои ва, -у (-ю) пайваст гарданд, онҳо як синтагмаро ташкил дода, вобаста ба ҷояшон дар ҷумла ба оҳанги нотамом /дар дохил/ ё том /дар охир/ талаффуз мешаванд:

204. Гуломон, ятимон, батракон ва безаминони пештара... дар ин ҷо киштзор карда буданд (С. Айнӣ).

Агар аъзоёни силсилаи номбаркунӣ ба воситаи пайвандакҳо дутоӣ муттаҳид шаванд, ҳар ҷуфти чунин калимаҳо як синтагмаро ташкил медиҳад ва оҳанги онҳо мисли оҳанги номбаркунии маъмулист. Дар байни аъзоёни чунин ҷуфти калимаҳо гоҳо муносибати муқоиса ё тазод пайдо мешавад, ки он дар оҳанг низ зоҳир мегардад. Ҳиҷои заданокӣ аъзои дуҷуми чунин ҷуфти калимаҳо кавитару равшантар талаффуз мешавад:

205. Зану мард, писару духтар, хурду калон, пиру ҷавон — ҳама ба тамошо омада буданд.

Баъзан дар ҷумла ҳамзамон бо аъзоёни ҷидаи ҷумла калимаҳои истеъмоли мешаванд, ки аъзоёни ҷидашударо ҷамъбаст менамоянд, ҳулоса мекунад. Ин навъ калимаҳо (аз қабилӣ ҳама, тамоми, хеле, якчанд, баъзе, як қисм ва ғайра) пеш ё баъд аз аъзоёни ҷида меоянд. Онҳо ба ҷояшон нигоҳ накарда ҳамеша тобиши таъкидӣ доранд ва зади таъкидро ба худ кашида меистанд. Аз ҳамин рӯ, нисбат ба унсурҳои номбаршаванда бо барҷастагии унсурҳои оҳанги худ фарқ мекунанд.

Агар калимаи ҳулосакунанда пеш аз аъзоҳои ҷида ояд, бо оҳанги нотамом талаффуз мегардад. Баъди калимаи ҳулосакунанда танфиси қабилӣ таваҷҷӯҳе мушоҳида мешавад:

206. Саҳни хавлиро гулҳои рангоранг: сафед, сурх, зард, сиеҳ оро медоданд. Агар калимаи ҳулосакунанда баъд аз аъзоёни ҷида ояд, аъзои охири силсилаи номбаршаванда бо навои болорав (нотамом) талаффуз мешаванд, калимаи ҳулосакунанда ба синтагман баъдина ҳамроҳ мешавад, вале бо вази оҳанги худ — зади таъкид аз аъзоёни ин синтагма фарқ мекунад:

207. Муаллимон, донишҷӯён, лаборантҳо — ҳаман кормандони факултет дар маҷлис ҳозир буданд.

Мисолҳои боло намунаи номбари яккалимагӣ буданд. Бо

оҳанги номбар ибораҳо ва ҷумлаҳо низ талаффуз шуда метавонанд, аммо дар оҳанги онҳо фарқи ҷиддие дида намешавад ва он чи ки дар боло доир ба номбаркунӣ яккалимагӣ гуфта шуд, дар мавриди ибораҳо ҷумлаҳо низ содик аст. Хусусияти ҳамаи ин воҳидҳои номбаркунӣ ин аст, ки:

а) аъзоёни силсилаи номбаркунӣ дар як синтагма талаффуз мешаванд; б) синтагмаҳо вобаста ба ҷояшон дар тарҳи оҳанг навои нотамои (ё тои) дошта метавонанд; в) дар байни аъзоёни ҷида (синтагмаҳо) ҳамеша танфис мавҷуд аст, вале тамдиди он ба ифоданокии гуфтор вобаста аст: танфиси тӯлонӣ синтагмаро бештару равшантар ҷудо мекунад, танфиси кӯтоҳ—камтар; г) дар таҷзияи синтагматикии силсилаи номбаркунӣ, саҳми задаи синтагма калон аст. Вай синтагмаҳо (аъзоёни ҷида)-ро чун унсурҳои зарб аз ҳам ҷудо карда, мавзунияти нутқро таъмин менамояд. Дар ҷудосозии ҷидаҳо тамдиди овозҳо, ки дар ҳиҷои охири синтагма зохир мешавад, низ саҳм дорад.

АДАБИЁТ

- Аванесов Р. И. Фонетика современного русского литературного языка. М., 1956.
- Аванесов Р. И. Ударение в русском литературном языке. М., 1958.
- Бондарко Л. В. Звуковой строй современного русского языка. М., 1977.
- Бондарко Л. В. Слоговая структура речи и дифференциальные признаки фонем. АДД, Л., 1969.
- Бондарко Л. В., Вербицкая Л. А., Гордина М. В. Основы общей фонетики VI, 1983.
- Забони адабии хозираи тоҷик. Д., 1973.
- Зиндер Л. Р. Общая фонетика. М., 1979.
- Интонация. Киев, 1978.
- Кравченко М. Г., Зыкова М. А., Светозарова Н. Д., Братусь И. В. Ударение и интонация в немецком языке. Л., 1973.
- Магусевич М. И. Современный русский язык. Фонетика. М., 1976.
- Николаева Т. М. Интонация сложного предложения славянских языков. М., 1969.
- Николаева Т. М. Фразовая интонация славянских языков. М., 1977.
- Расторгуева В. С. Краткий очерк фонетики таджикского языка. Сталинабад, 1955.
- Сатторӣ Н., Аминов А., Қозичонов М. Хониши ифоданок. Д., 1971.
- Светозарова Н. Д. Интонационная система русского языка. Л., 1982.
- Соколова В. С. Фонетика таджикского языка. М.—Л., 1949.
- Торсуева И. Г. Теория интонации. М., 1974.
- Федьянина Н. А. Ударение в современном русском языке. М., 1976.
- Хаскашев Т. Н. Зада дар калимаҳои иқтибосии забони тоҷикӣ. — Мактаби советӣ, № 9, 1968.
- Хаскашев Т. Н. Баъзе масъалаҳои фонетикаи забони тоҷикӣ. — Мактаби советӣ, 1969, № 7.
- Хаскашев Т. Н. Ударения и длительность гласных в таджикском языке. — Вестник ЛГУ, № 2, 1972.
- Хаскашев Т. Н. Оид ба таърифи зада. — Известия АН Тадж. ССР, Д., 1975, № 4.
- Хаскашев Т. Н. Роль ва вазифаи зада дар забони тоҷикӣ.—Дар маҷ.; Масъалаҳои забон ва адабиёт, к. I—II, Д., 1975.
- Хаскашев Т. Н. Фонетикаи забони адабии хозираи тоҷик, к. I. Садопоҷҳо ва ҳамсадоҳо. Д., 1983.
- Хаскашев Т. Н. Фонетическая природа словесного ударения в современном таджикском литературном языке. Д., 1983.
- Щерба Л. В. Фонетика французского языка. М., 1955.
- Щерба Л. В. Теория русского письма. Л., 1983.
- Buzurg-zoda L. Fonetikaji zaboni adabiji toҷik. Stalinobod—Leningrad, 1940.
- Karcevskiy S. O. Su la phonologie de la phrase. TCLP, IV, 1931.
- Meillet A. La destination l'accent d'intensite en perse, J. A., mars-avril, 1900.
- Quathion R. De l'accent intensite iranien. MSL, t. XX, 1916.

МУНДАРИЧА

Пешгуфтор	3
Ҳ и ч о	
1. Мафҳуми ҳиҷо	5
2. Ҳиҷосозӣ	8
3. Ҳиҷочудоқунӣ	10
а) Назарияҳои ҳиҷочудоқунӣ	10
б) Ҳиҷочудоқунӣ дар забони тоҷикӣ	17
4. Сохти ҳиҷои тоҷикӣ	21
Задаи калима	
1. Мафҳуми зада	22
2. Моҳияти фонетикӣ ва навъи задаи тоҷикӣ	24
3. Қолабҳои заданокни забони тоҷикӣ	29
а) Калимаҳои тоҷикӣ	31
б) Калимаҳои иқтибосӣ	38
4. Калима ва морфемаҳои беада	40
5. Вазифаи задаи калима	42
О х а н г	
1. Мафҳуми оҳанг	47
2. Моҳияти фонетикӣ оҳанг	54
а) Наво	56
б) Танфис	57
в) Тамдид	59
г) Танин	61
3. Таҷзияи оҳангии ҷараёни нутқ. Фраза ва синтагма	62
4. Задаи синтагма	68
5. Задаи таъкид	73
6. Оҳанги гуфтори тоҷикӣ	76
а) Оҳанги ахбор	77
б) Оҳанги пурсиш	79
в) Оҳанги ангезиш	87
г) Оҳанги мурочиат	90
д) Оҳанги номбарӣ	93
Адабиёт	97

ХАСКАШЕВ Таябак Наботович
ФОНЕТИКА СОВРЕМЕННОГО
ТАДЖИКСКОГО ЛИТЕРАТУРНОГО ЯЗЫКА

ЧАСТЬ II

ПРОСОДИКА

(Учебное пособие)

Ответственный редактор — доц. С. Халимов

Редактор редакционно-издательского отдела ТГУ —
Ш. Махдиева

ФОНЕТИКАИ ЗАБОНИ АДАБИИ
ҲОЗИРАИ ТОЦИК

ҚИСМИ II

ПРОСОДИКА

(Дастури таълим)

Мухаррири масъул — доцент С. Халимов
Мухаррири шӯъбаи нашри УДТ — Ш. Махдиева
Мухаррири техники — Н. Шарипова

11/16-X
S. 15h